

TSENGULUSO YA U TAMBUDZWA HA VHANA ZWI
TSHI TIKEDZWA NGA MAFENYA L.L. *'NDI BUNE-DE'*
NA NEFEFE M.P *'MILOMO YA NUKALA'*.

T.I. MAVHUSHA.

**TSENGULUSO YA U TAMBUDZWA HA VHANA ZWI TSHI TIKEDZWA
NGA MAFENYA L.L. 'NDI BUNE-DE' NA NEFEFE M.P. 'MILOMO YA
NUKALA'**

NGA

TAKALANI IRENE MAVHUSHA

Mushumo uyu u khou nekedzwa u itela u fusha thodea dza digirii ya

MASTER OF ARTS

kha

MUHASHO WA NYAMBO DZA AFRIKA

kha

YUNIVESITHI YA LIMPOPO.

SUPHAVAISA : PROFESSOR N.A. MILUBI.

DATUMU : THANGULE 2010

MUANO

Nne Takalani Irene Mavhusa ndi khou ana uri mushumo uyu wa tzedzuluso iyi wo nekudzwa nga nne u itela u fusha thodea ya digirii ya masitasi kha Yunivesithi ya Limpopo. Mushumo uyu ndi u sa athu u nekedzwaho kha inwe Yunivesithi, zwine zwa mbo khwathisedza fhungo la uri ndi wanga nne muhe.

T.I. Mavhusa

T.I. MAVHUSHA

30-08-2010

DATUMU

NDIVHUHO

Ndivhuho dzanga ndo dzi livhisa kha vhathu vha tevhelaho:

- Mugudisi wanga Vho-Professor N.A Milubi vhe vha ntika nga nyeletshedzo, thuthuwedzo na tsatsaladzo dza phatho. U sa mphelela havho mbilu musi ndi tshi vha dina zwo ngea nungo dza uri na nge-vho thamboni ndi do swika. Ndi ri a vha ntshileli.
- Muṭa wanga; mufarisi wanga na vhananga Mutshinyani, Denga, Tshifhiwa, Tonderayi, Ndivhuho na Arinao. U pfesesa ha vhoiwe musi ndi sa wanali ni tshi ntoda ho mpfunza zwinzhi. Ndo zwi vhona zwauri ni a nndonda.
- Khotsi anga vhamusanda Vho-Thetshelesani Makhuvha vhe maipfi avho haya 'itani zwa tshikolo nwananga' a ntuthuwedza u fhedzisa tzedzuluso iyi.
- Vharathu vhanga Tondani, Nyawedzeni na Ahupfelwi vhe na tenda kha nge. Matsina ndo bebwa na vhathu. Ndi khou livhuwa thikhedzo yothe.
- Khonani yanga Dr L.L. Mafenya, wo ntsumbedza lufuno lu si na tshitahe. Ndi livhuwa thuthuwedzo na thuso ye wa mpha u bva ndi tshi thoma u swika ndi tshi fhedza mushumo hoyu. Khonani vhukuma ndi ine ya u tuthuwedza kha zwivhuya. Iwe, ndo livhuwesa.
- Muhalivho wanga Sellina, mukomana Vho-Tsakani na murathu Noria vhe na ngea thikhedzo vhusiku na masiari na ntsumbedza uri zwi do konadzea. Arali hu songo vha vhoiwe ndo vha ndi tshi do vha ndo laṭa tshovha.

- Vho nthusaho kha mushumo uyu vha fanaho na Vho-Mutswaletswe A., Vho-Dzagani M.L., Vho-Malapela F., Maine Vho-Elisa Phothwana na vhafunzi Vho-Makhuvha M. vhe vha tenda u mpha tshifhinga tsha u amba navho na u tou davhidzana nga luṱingo. Arali hu songo vha vhone mushumo uyu ndi ndoṱhe ndo vha ndi sa ḡo u takula nda u kona.
- Nṱha ha zwoṱhe ndi livhuwa Mudzimu we a nkonisa u bva mathomoni u swika magumoni a tsedzuluso iyi. Zwo vha zwi songo leluwa nga u tou ralo, ndi zwone zwine nda vhona tshilidzi na lufuno lwa Yehova nga kha mushumo wonoyu.

MANWELEDZO

U tambudzwa ha vhana ndi zwiito zwo phadalalaho zwine zwa kwama lushaka. Afrika Tshipembe na yone i khou kwamea nga zwiito hezwi zwivhi hune vhana vha khou tambudzwa lwa u vhaisa muvhili, vhudzekani na muyani. Thodisiso iyi i do sumbedza ndila ine vhanwali vha bugu dza dirama vha tea u nga tshivhoni tshine ngatsho ha kona u vhone u tambudzwa ha vhana, na uri mushumo wonoyo u nga kona hani u karusa lushaka kha zwiito zwenezwo.

Thodisiso iyi ndi ya tsenguluso ya u tambudzwa ha vhana vhutshiloni zwi tshi bviselwa khagala kha bugu dza dirama, ya Mafenya L.L. *'Ndi bune-de'* na ya Nefefe M.P. *'Milomo ya nukala'*.

Ndima ya u thoma i nea thodisiso ya thaidzo, ndivho, ngona dza u risetsha, thalutshedzo dza manwe maipfi na ndeme ya thodisiso. Ndima ya vuvhili i bvisela khagala dziwe dza tshaka dza u tambudza vhana ,vhatambudzi na vhatambudzwa, zwiutuwedzi na masiandaitwa a u tambudzwa ha vhana . Ndima ya vuvhuru na ya vuvhuna dzi nea tsenguluso ya u tambudzwa ha vhana zwi tshi tikedzwa nga bugu ya dirama ya Mafenya L.L. *'Ndi bune-de'*, na ya Nefefe M.P. *'Milomo ya nukala'* nga u tevhekana hadzo.

Ndima ya u fhedzisa ndi ya u khunyeledza hune nga mawanwa ayo, lushaka na vhanwali vha bugu dza dirama vha do kona u vhone ndeme ya u tambudzwa ha vhana na masiandaitwa azwo. Ngauralo vhanwali vha do kona u pfesesa thodea ya u nwalala bugu dza dirama do di tikaho nga thero yeneyi, hu u itela u tsireledza vhana vha Afrika Tshipembe vhane vha khou tambudzwa kuvha lina na lina.

SUMMARY

Child abuse is a widespread phenomenon that affects members of society. South Africa as of now, is also facing this epidemic where children are abused physically, sexually and emotionally. This study will show how dramatists in Tshivenda serve as a mirror on children's abuse and how their work makes a clarion call for society to wake up from its sleeping stupor.

The research is about child abuse as portrayed in Mafenya L.L. *'Ndi bune-de'* and Nefefe M.P. *'Milomo ya nukala'*.

The first chapter has outlined the background of the problem. This was followed by the aim of the study. The methods of the study that will be used were dealt with, and different aspects were briefly explained. Chapter two has classified and discussed some types of child abuse, abusers and the abused, causes and effects of child abuse. In chapter three and four the researcher concentrated on giving the analysis of child abuse as portrayed in Mafenya L.L. *'Ndi bune-de'* and Nefefe M.P. *'Milomo ya nukala'* respectively.

The last chapter is the concluding chapter whereby through the findings, the society and authors of Tshivenda drama books may realise the seriousness of child abuse and its negative impact to the community. As a result, authors may realise the need to have more drama books that will concentrate on this theme, thus contributing towards the protection of South African children against exploitation that they are facing in their daily lives

ZWI RE NGOMU

NDIMA YA U THOMA

1.1	MARANGAPHANĀ	1
1.2	THAIDZO DZI KWAMAHO TSEDZULUSO	2
1.3	NDIVHO	5
1.4	NGONA DZA U RISETSHA	5
	1.4.1 Ngona ya Sekondari	5
	1.4.2 Ngona ya inthaviyu	6
	1.4.3 Ngona ya 'Textual analysis'	6
1.5.	TSHIKOUPU	6
1.6.	ṬHALUTSHEDZO DZA MAIPFI	7
	1.6.1 Nwana	7
	1.6.2 U tambudzwa ha nwana	8
	1.6.3 Dirama	9
1.7.	NDEME YA ṬHODISISO	9
1.8	MANWELEDZO	10

NDIMA YA VHUVHILI.

2.1	MARANGAPHANDA	11
2.2	TSHAKA DZA U TAMBUDZA VHANA	11
2.2.1	U tambudza lwa vhudzekani	11
2.2.2	U tambudza lwa u vhaisa muvhili	14
2.2.3	U tambudza muhumbulo wa riwana	16
2.3	VHATAMBUDZI.....	17
2.3.1	Vhanna sa vhatambudzi.....	17
2.3.2	Vhafumakadzi sa vhatambudzi.....	19
2.3.3	Vhana sa vhatambudzi.....	22
2.4	VHATAMBUDZWA.....	22
2.4.1	U tambudzwa ha vhana vha vhasidzana.....	22
2.4.2	U tambudzwa ha vhana vha vhatukana.....	23
2.5	ZWIṀUṀUWEDZI ZWA U TAMBUDZWA HA VHANA	24
2.5.1	Ikonomi.....	25
2.5.1.1	Vhusiwana.....	26
2.5.2	Mvelele.....	29
2.5.2.1	U ṭatshilelwa.....	30

2.5.2.2 Dimoni nga tshikereke.....	31
2.5.3 U aluswa nga khotsi kana mme vha si vha malofhani	31
2.5.4 U aluswa nga mubebi muthihi, mme kana khotsi e ethe.....	33
2.5.5 U shaya vhabebi vhothe.....	33
2.5.6 Zwikambi/Zwidzidzivhadzi	34
2.6 MASIANDAITWA A U TAMBUDZWA HA VHANA	36
2.6.1 U shaya vhudifulufheli.....	37
2.6.2 Vhumatshelo ho khakhiseaho	39
2.6.3 U vhaisala muyani	42
2.6.4 U vhaisala muvhilini.....	44
2.7 MANWELEDZO	45

NDIMA YA VHURARU

3.1 MARANGAPHANDA	46
3.2 TSENGULUSO YA U TAMBUDZWA HA VHANA ZWI TSHI TIKEDZWA NGA BUGU YA MAFENYA ' <i>NDI BUNE-DE</i> '	46
3.3 MANWELEDZO	70

NDIMA YA VHUᅇA

4.1 MARANGAPHANᅇA	72
4.2 TSENGULUSO YA U TAMBUDZWA HA VHANA ZWI TSHI TIKEDZWA NGA BUGU YA NEFEFE M.P. 'MILOMO YA NUKALA'.....	72
4.3 MANWELEDZO	92

NDIMA YA VHUᅇANU

5.1 MARANGAPHANᅇA	93
5.2 KHUNYELEDZO	93
5.3 THEMENDELO	95
5.4 BUGU DZO SHUMISWAHO	97
5.5 ATHIKILI NA KHASHO DZO SHUMISWAHO	99

TSENGULUSO YA U TAMBUDZWA HA VHANA ZWI TSHI TIKEDZWA NGA MAFENYA L.L. 'NDI BUNE-DE' NA NEFEFE M.P. 'MILOMO YA NUKALA'.

NDIMA YA U THOMA

1.1 MARANGAPHANDA

U tambudzwa ha vhana ndi tshiṅwe tsha zwiwo tshine tsha dzhielwa nṅha vhukuma nga mashango oṅhe, ri tshi katela na shango ḷashu ḷa Afrika Tshipembe. Hezwi ri zwi vhona nga vhutevheleli hune ha itwa nga vhashumelavhapo na vha dzimidia i ṅdila ya u nga kona u fhungudza vhuṅungu uvhu vhune vhana vha ṅangana naho. Heyi ndi nyimele ine ya kwama nyaluwo i si yavhuḍi ya ṅwana, sa izwi vhumatshelo ha vhasadzi na vhanna vhu tshi langiwa nga zwiwo zwine vha ṅangana nazwo musi vha tshe vhaṅuku.

U tikedza fhungo ḷi ḷo bulwaho afho nṅha Allan (1989:31) u ri:

Child abuse in all its form is disruptive, and denies the child his right to an abuse-free childhood. The effect of abuse may be far reaching and affect the child adversely for the rest of his life. The child may die, be brain damaged or have emotional scars which are every bit as disabling as some of the evident neurological deficits seen in our children.

Kha ndima heyi ya u thoma hu do sedzwa thaidzo dzi kwamaho tzedzuluso, ndivho ya murisetshi, ngona dzine dza do shumiswa, tshikoupu tsha mushumo wothe, ha talutshedzwa zwiwwe zwiteŋwa zwi re kha thoḍisiso na u sumbedza ndeme yayo.

1.2 THAIDZO DZI KWAMAHO TSEDZULUSO

Maitele a u tambudzwa ha vhana ha ngo thoma namusi. Kha lushaka luwwe na luwwe na kale miṭani vhana hu sa khethwi uri ndi vha mbeu ifhio, vho vha vha tshi tambudzwa nga ndila dzo fhambanaho zwi tshi bva kha nyimele ya henefho hune vha diwana vhe hone.

Nga u vhona maitele a u tambudzwa ha vhana a tshi khou nana a tshi ya phanda Muvhuso wa la Afurika Tshipembe na tshitshavha vho bveledza dzidokhumente na zwiimiswa zwo fhambanaho zwi ngaho hezwi:

- (i) Mulayotibe wa muvhuso wa la Afurika Tshipembe(1996) he khawo ha bviselwa khagala ppanelo dza vhana; hu u itela u vha tsireledza kha u tambudzwa hune vha vha khaho nga ndila heyi kha tshiteŋwa tsha 28.
(1) 'Every child has the right- (d) to be protected from maltreatment, neglect, abuse or degradation.'
- (ii) 'The bill of rights' nga nwaha wa 2000 ye khayo ha dovha ha tandavhudzwa ppanelo dza vhana.
- (iii) "The Children's Charter' nga nwaha wa 1992 ye khayo nga tshavho vhana vha bvisela khagala u sa fushea havho nga ndila ine vha tambudzwa ngayo musi vhe zwanḍani zwa mapholisa, na vhatu vhahulwane.

(iv) 'Child Protection Unit', i no wanala zwiitshini zwa mapholisa ine ya tou shuma thwii na milandu ya u tambudzwa ha vhana musii tshi swikiswa mapholisani.

(v) Zwiimiswa zwo diimisaho nga zwothe zwi tikedzaho vhana na vhafumakadzi vho tambudzwa zwi fanaho na tsha Far North Network on family violence na Thohoyandou Victim Empowerment zwi wanalaho dzinguni la Limpopo.

Naho ho itwa mbetshela dzothe sa idzo dzo bulwaho afho ntha, a zwi khou konadzea u thivhela tshothe uri vhana vha si tambudziwe. Duvha linwe na linwe vhana vha khou tambudziwa, zwi huluhulu na kha jeneji shango lashi la Afurika Tshipembe. Mafhungo aya a wanala duvha na duvha kha dzigurannya, dziradio na dzithelevishini hu tshi vhwigwa nga ha u tambudzwa ha vhana lwa muhumbulo, vhudzekani na u vhaisa muvhili.

Nga ha u tambudzwa ha vhana City Press (7 February 2010) yo vhwiga hezwi:

Listeners on popular radio station YFM were shocked to hear a high school teacher making sexual advances to a matric girl at his school live on air.

Hezwi zwi khwathisedza uri tshikoloni hune vhabebi vha lavhelela tsiredzo yothe yo fhelelaho kha vhana vhavho, vhenevho vho newaho vhudivhinduleli ndi vhone vhane vha kha di ita zwiito zwi shushaho zwi fanaho na zwenezwi zwa u tambudza vhana lwa vhudzekani.

Mafhungo ayo a dardziswa nga athikili yo nwalwaho kha gurannya ya Daily Sun (Tuesday 19 January 2010) he mutukana wa minwaha ya rathi(6) wa Osizweni

township ngei Newcastle Kwazulu-Natal a wanala o vhofohiwa nga makhulu wawe nga tshaini sa mmbwa ngomu nduni a si na zwiliwa na maḍi zwao. Nṯha ha izwo ṅwana uyu ha ngo iswa tshikoloni. Izwi zwi sumbedza u shaya vhuthu na tshituhu tshine vhathu ra vha natsho kha vhana.

Zwiwo zwa u tambudzwa ha vhana zwi kha ḍi bvelela nga mulandu wa zwiitisi zwo fhambanaho:

- (i) Vhunzhi ha vhana vha tambudziwa nga vhathu vhane vha vha ḍivha, vhabebi, mashaka na vhane vha dzula navho. Izwi zwi ḍaḍisa ṅwana lune tshifhinga tshinzhi a kundelwa u amba zwine a khou ṯangana nazwo.
- (ii) Vhabebi vha kha ḍi vha na muḥumbulo wa u ri muḥani hu fanelwa u itwa zwine zwa funwa nga vhone fhedzi. Tshine tsha ambiwa nga mubebi nwana ha tei u tshi vhudzisa. Ndi zwone zwine ha kha ḍi vha na vhabebi vhane vha kha ḍi rwa ṅwana lwa u mu huvhadza naho hu si na tshe a tshinya, kana zwe a khakha zwi sa tewi nga ṯhamu ine a ṅewa.
- (iii) Muḥani vhabebi vha kha ḍi kundelwa u vhona mitsiko ine ya vha kha ṅwana.

Nga u vhona u tambudzwa ha vhana hu sa fheli kana u fhungudzea zwaho, muḥodisisi u vhona zwo tea uri hu sedzuluswe uri fhungo ili vhaṅwali, zwiḥulu vha bugu dza ḍirama dza Tshivenda vha khou ḷi dzhiela nṯha u guma ngafhi?

1.3 NDIVHO

Tsedzuluso iyi yo livhanywa na ndila ine vhanwali vha bvisela khagala ngayo maitete a u tambudzwa ha vhana, zwiṭuṭuwedzi na u sedza masiandaitwa a tshengelo iyo. Izwi zwi ḑo itwa hu u itela u bvisela khagala nyimele dzo vhihaho dzine vhana vha ḑiwana vhe khadzo fhethu ho fhambanaho.

Zwihuluhulu tsedzuluso heyi ndi ya u tsivhudza vhanwali vha dzibugu dza ḑitheretsha dza Tshivenda; u ṅwala-vho maṅwalwa manzhi a yelanaho na thero iyi. Maṅwalwa haya a ḑo thusa u tsivhudza vhavhali, zwihulusa vhana u kona u pfesesa na u ḑivha tshiimo tshavho kha lushaka zwi tshi elana na thaidzo iyi. ṅwana muṅwe na muṅwe u na pfaṅelo ya u tshila huṅwe na huṅwe o tsireledzwa nga vhabebi, vhaunḑi na muvhuso.

1.4 NGONA DZA U RISETSHA

Murisetshi u ḑo shumisa ngona dzi tevhelaho kha u swikelela ndivho dzo bulwaho afho nṯha:

1.4.1 Ngona ya Sekondari

Hu ḑo shumiswa bugu dzo fhambanaho dzi wanalaho ḑaiburari na huṅwe hu u itela uri murisetshi a kone u toḑisisa uri vhanwali vho fhambanaho vha ri mini nga ha u tambudzwa ha vhana; izwi zwi ḑo thusa u engedza tshoṯhe ndivho nga ha ṯhoḑisiso iyi. Mafhungo maṅwe a ḑo wanala kha dzigurannḑa, dzimagazini, bammbiri dzo vhalwaho dzikhonifarentsini na kha inthanethe.

1.4.2 Ngona ya Inthaviyu

Iyi ndi ndila ya u kuvhanganya mafhungo ane murisetshi a vha a tshi khou a vhudzisa, o livhana tshifhatuwo na ane a khou toḁa u wana mbuno na mihumbulo yo dziaho. Murisetshi u ḁo dalela zwiimiswa zwine zwa shuma thwii na zwiwo zwa u tambudzwa ha vhana hune a ḁo vhudzisesa nga ha fhungo ili kha avho vhane vha shuma nazwo ḁuvha linwe na linwe. Mawanwa ane a kuvhanganywa kha ngona heyi a ḁo thusa kha u nea khunyeledzo yo fhelelaho ine ya ḁo ingwa nga themendelo yo tandavhuwaho.

1.4.3 Ngona ya 'Textual analysis'

Ngona iyi i katela zwine vhanwali vha ḁo vha vho dzhenisa kha manwalwa avho. Tsenguluso ya zwo nwalwaho i ḁo shumiswa kha thodisiso iyi u itela u thusa murisetshi u wana mbuno nnzhi nga ha u tambudzwa ha vhana. Magumoni ndi hune tsenguluso iyo ya ḁo shumiswa hu tshi vhambedzwa na zwiwo zwine zwa bvelela kha vhutshilo ha ḁuvha na ḁuvha.

1.5 TSHIKOUPU

Tshikoupu tsha mushumo hoyu tshi ḁo angaredza u tambudzwa ha vhana vhutshiloni ha ḁuvha linwe na linwe zwi tshi bviselwa khagala nga kuolelwe kwa Vhapondiwa na vhapondi ngavho kha bugu mbili dza dirama, viz. *'Milomo ya nukala'* na *'Ndi bune-de.'* Tsenguluso hei i ḁo kwama na hezwi zwi tevhelaho:

Tshaka dza u tambudzwa ha vhana, zwiḁuḁuwedzaho u tambudzwa ha vhana na masiandaitwa azwo. Mafhedziseloni murisetshi u ḁo nekedza mawanwa na themendelo ya thodisiso iyi.

1.6 THALUTSHEDZO DZA MAÑWE MAIPFI

Kha tsedzuluso iyi ya u tambudzwa ha ñwana hu ðo vha na maipfi a ne a ðo shumiswa tshifhinga tshinzhi, ngauralo hu tea u bviselwa khagala thalutshedzo dzao hu itela u ri mushumo uyu u ðo kona u pfesesea nga vhuðalo.

1.6.1 Ñwana

Nga mvelele ya tshi Afurika muthu muñwe na muñwe ane a kha ðidzula muñani wa vhabebi vhawe u vhidzwa u pfi ñwana hu sa sedziwi uri naa minwaha yawe ndi mingana. Kha ri pfe uri vhaðivhi vho fhambanaho vha thalutshedza ñwana nga ndila ifhio?

Clark na Clark (1989:26) vha tshi ñea thalutshedza ya ñwana vha zwi vhea nga ndila heyi ya uri 'a child refers to a person, from birth to the legal age of maturity. Tulloch (1993:245) ene a tshi tendelana na Clark na Clark u thalutshedza ñwana sa 'A young human being below the age of puberty.'

Thalutshedzo dzi re afho ñha dzi sumba uri muthu muñwe na muñwe a tshi tou bebwa u vhidzwa u pfi ñwana. Phambano i nga tou wanala nga u fhambana ha mashango na mvelele musu ri tshi ita thodisiso ya uri ndi lini hune muthu a si tsha vhidzwa u pfi u ñwana?

Izwi zwi tikedzwa musu Clark na Clark (1989) vha tshi sumbedza uri kha mañwe mashango muthu muñwe na muñwe ane a vha vuholefhali u dzhiwa sa ñwana hu sa sedziwi minwaha yawe. Izwi ndi zwine vha mañwe mashango vha si zwi dzhiise zwone.

Tshodiso iyi i do tevhedza zwi bulwaho kha Ndayotewa ya Afurika Tshipembe (1996) ine ya tšalutshedza nwana sa muthu muñwe na muñwe wa minwaha i re fhasi ha fumi malo.

1.6.2 U tambudza nwana.

U tambudza ndi nyito yo vhfihaho ine nga mafo a vhuthu khayo ra vhona tshifuhu, u sa londa, na vivho zwi bveledzwaho nga mupondi. Izwi zwi nga bveledzwa nga u vhaisa muvhili nga mulandu wa u rwa lo kalulaho, u vhulaha, u sema kana, u dzimiwa thodea dzo teaho sa zwiliwa, zwiambaro, vhudzulo na pfunzo, , u shumisa muthu zwi songo tea, na u shengedza muhumbulo wa muthu.

Izwi zwi tikedzwa nga zwe Keightley (1996:164) a nwala nga ha u tambudzwa ha nwana he a zwi vhekanya nga ndila heyi:

The intentional and unlawful Infliction of injuries, either physically or psychological, upon a young child, or the intention or unjustifiable withholding of necessities by a parent or parents or person or persons who stand(s) in a parental relationship towards that child.

Keightley kha tšalutshedzo yawe u sumbedza uri u tambudzwa ha nwana hu a kona u bveledzwa nga mubebi kana muundi. Izwi zwi fhungudza kuhumbulele kune vhunzhi ha vhathu vha vha nakwo kwa uri vhana vha tambudzwa zwi hulu lwa vhudzekani nga vhathu vha nnda kana vha sa divheho fhedzi. Nyito yo raliho i tshi vho bveledzwa nga mubebi vhathu a vha todi u zwi thetshelesa kana u zwi tenda; zwa sia mupondwa o hanganea a tshi vho vhona uri khwiñe ndi musi o fhumula.

1.6.3 Dīrama

Milubi (1987) a tshi ṭalutshedza dīrama u ri ipfi ili li bva kha ipfi la Tshigirika ‘dram’ line la amba u itea ha tshithu, u tambea ha tshithu kana zwithu zwi no khou itea vhutshiloni. Hezwi zwi tikedzwa nga ṭalutshedzo ya Gray (1984:69) musi a tshi ri:

Drama is a form of literature intended to be performed in any kind of theatre: drama comes to life when it is interpreted in the performance of actors, who adopt the roles of the characters and speak the dialogue, along with appropriate actions.

Milubi na Gray vha tendelana uri dīrama ndi maṅwalwa ane muṅwali a a shumisa nga ndila ya mufhindulano vhukati ha vhatambi, a tshi itela u bvisela khagala matshilele a vhathu a ḍuvha na ḍuvha ane a nga kona na u tambea kha tshiteidzhi.

1.7 NDEME YA ṬHODISISO

Nga ṭhodisiso heyi vhaṅwali vha ḍo kona u vhona ndeme ya u ṅwala bugu dza Tshivenda dzo livhiswaho kha thero ya u tambudzwa ha vhana; izwi zwi ḍo thusa u fhungudza ndila ine vhana vha tambudziswa zwone vhutshiloni havho ha ḍuvha jinwe na jinwe.

Nga tsenguluso heyi ya dīrama ya Mafenya ‘*Ndi bune-de.*’ na ya Nefefe “*Milomo ya ṅukala*’, vhana vha ḍo kona u vhona na u pfesesa uri ndi lini nahone kha nyimele ifhio ine muthu a ḍiwana a tshi pfi u khou tambudzwa. Hezwi zwi ḍo bviselwa khagala nga zwe vhaṅwali vha bugu idzi vha vha zwi sumbedza musi vha tshi ola vhana vha tshi khou:

- vhaisiwa lwa nama
- tambudzwa lwa vhudzekani
- tambudzwa mihumbuloni
- sumbedza u sa tsireledzea musi vhomme vha siho tsini kana musi vha tshi dzula na mubebi/vhabebi vha si vha malofhani na
- sumbedza u shaya ndivho ha vhana nga ha ppanelo dzavho

Thodisiso iyi yo livhiswa kha u thusa lushaka u kona u vhona na u pfesesa ndila ine vhana vha shengedziswa zwone, zwiṭuṭuwedzi, masiandaitwa a u tambudzwa zwo bveledzwa nga vhanwali vha bugu dza dirama. Hezwi zwi ḑo thusa u shandukisa nyimele heyi ine ḑuvha liṅwe na liṅwe ppanelo dza vhana dza vha dzi tshi khou kandekanywa. Ndi hone-ha hu tshi ḑo kona u vhonala Afurika Tshipembe la demokhirasi ine vharangaphanda vhayo vha vha na mbavhalelo na mbonelaphanda ya vhana vhenevha.

1.8 MANWELEDZO

Kha ndima ya u thoma ine ya vha yone mvulatswinga ya thodisiso ho bviselwa khagala thaidzo dzi kwamaho tsedzuluso hu u itela u kona u pfesesa zwo tuṭuwedzaho murisetshi u ita mushumo uyu. Ndivho na ngona dza risetshi na dzone dzo tandavhudziwa. Tshikoupu tsha risetshe tsho bviselwa khagala ha sumbedziwa nga vhupfufhi zwine murisetshi a ḑo vha o sedza zwone kha mushumo wawe. Manwe maipfi ane ḑo shumiseswa kha risetshe o talutshedzwa nga vhudalo. Mafhedziseloni murisetshi o sumbedza ndeme ya mushumo wawe ine ya vha ya u tsivhudza vhana nga ha ppanelo yavho ya u sa tambudziwa.

NDIMA YA VHUVHILI

2.1 MARANGAPHANDA

Mashangoni othe, ro katela na leneli shango lashu la Afrika Tshipembe vhana vha tambudzwa nga ndila nnzhi dzo fhambanaho zwi sa sedzi lushaka, nyimele ya zwa ikonomi kana vhurereli ha shango lenelo. Ndima heyi i do bvisela khagala tshaka dza u tambudzwa ha vhana hu tshi angaredzwa-vho zwiutuwedzi na masiandaitwa a mishumo yeneyo. U fhambana ha u tambudzwa ha vhana ndi hone hu itaho uri zwiutuwedzi na masiandaitwa a mishumo yeneyi na zwone zwi si fane. Tsedzuluso i do tanjavhudza zwine zwa bvelela kha shango leneli, line vhana vha vha na ppanelo ya u dzula khalo vho tsireledzwa nga muvhuso na vhabebi kana vhaundi vhavho.

2.2 TSHAKA DZA U TAMBUDZWA HA VHANA

Tshaka dza u tambudzwa ha vhana dzi angaredza hedzi:

2.2.1 U tambudzwa lwa vhudzekani

U tambudza nwana lwa vhudzekani ndi maitete ane nga TshiAfrika a konda u ambea na nga u tou pfesesea nga muthu. Ndi ngazwo kha lushaka lwa Vhavana zwiito zwi fanaho na hezwi vha tshi zwi vhidza matula. Matula ndi ipfi li shumiswaho musi ho bvelela zwithu zwi sa lavhelelwi u itea. Keightley(1996:164) u talutshedza u tambudzwa ha vhana lwa vhudzekani nga ndila heyi:

The involvement of dependent, developmentally immature children in sexual activities that they do not fully comprehend, or

to which they are unable to give informed consent, and that violate social taboos concerning family roles.

Porter (1984:4) u tendelana tshoṭhe na Keightley musi a tshi sumbedza uri ṭhalutshedzo ya u tambudzwa ha vhana i katela zwiito zwinzhi, fhedzi ene u i bvisela khagala tshoṭhe nga u ḡadzisa hezwi:

...these include fondling, mutual masturbation, digital penetration, oral genital contact, and involvement of children in photography or filming for pornography purpose.

Ṭhalutshedzo ya Porter i thusa u fhungudza kuhumbulele kwa vhathu vha elekanyaho uri u tambudzwa ha vhana lwa vhudzekani hu bvelela fhedzi musi ho vha na vhukwamani kana u ṭangana ha vhudzimu ha vhathu vhavhili. Zwiito izwi zwi angaredza u fara-fara zwipiḡa zwa muvhili wa ṛwana nga maanḡa kha vhudzimu hawe, u amba maipfi a re na vhukwamani na zwa vhudzekani , na u sumbedza dzifilimu dza phonogirafi.

Richter na vhanwe (2004:99) vha tshi khoutha Finkelhor na Korbin vha ṭalutshedza u tambudzwa ha vhana nga ṇdila heyi:

...any sexual contact between an adult [as socially and physically defined] and a sexually immature child for a purpose of the adult's sexual gratification; or any sexual contact to a child made by the use of force, threat, or deceit to secure the child's participation; or sexual contact to which a child is

incapable of consenting by virtue of age or power differentials and the nature of the relationship.

Richter u sumbedza uri zwiito izwi zwi khou bvelela vhukati ha mualuwa a re na ngelekanyo yo dalaho ya zwine a khou ita; na nwana a sa pfesesiho kana ane ndivho ya zwa vhudzekani ya vha i sa athu tandavhuwa. Phambano iyi i bvisela khagala u kandekanywa ha pfanelo dza nwana. Izwi mupondi u zwi ita nga ndila ya u kombetshedza, na u shushedzwa nwana zwi tshi divhea zwauri ha koni u nga dilwela nga ene muṅe.

U tambudzwa ha vhana lwa vhudzekani tshinwe tshifhinga hu a konḁa u talutshedzea sa izwi hu tshi kona u bvelela hu songo vha na u kombetshedzwa kana u shushedzwa ho itiwaho sa zwo bulwaho afho nṱha. Mupondi nga maanda arali e mubebi kana shaka la tsinisa u thoma nga ndila ya u nga ndi mutambo nahone i ndila ya u sumbedza u takalelana musi a tshi fara-fara nwana uyo.

Na kale vhakalaha vho vha vha tshi vhidza vhana vhasidzana vha tshi vha fara-fara maḁamu, vhakegulu nga ngeno vha tshi dzhenisa zwanḁa kha tswaro dza zwitukana vha tshiri vha khou daha fola. Vhana nga u sa divha vho vha vha tshi sumbedza u zwi takalela lune zwa vho tou vha maitete, ngeno vha tshi khou tambudzwa lwa vhudzekani. Kha nyimele heyi nwana u vhonala a tshi zwi tendelela na u zwi takalela, fhedzi naho zwo ralo u vha a sa athu u vha kha tshiimo tsha u pfi a nga nea thendelo e na ndivho.

Musi mupondi a tshi vhona uri nwana o no ḁowela, u mbo ḁi pfukela kha u tou ita zwa vhudzekani na nwana onoyo. Kha nwana maitete aya a thoma u mu ḁaḁisa,

fhedzi nga hone u sa ðivha u vha a tshi kha ði vhona vhenevhaḽa khotsi kana shaka ḽine ḽa kha ði tamba nae. U tambudzwa ho raliho nga mubebi kana nga shaka ndi hone hune ha vha na masiandaitwa a vhaísesaho kha mupondiwa. Porter (1984:121) a tshi khoutha Finkelhor na Brown u ri:

Sexual abuse perpetrated by family members or other trusted persons often involve a greater potential for betrayal than those involving strangers.

ḽwana u vhaísesa a tshi humbula maipfi e a vha a tshi vhudzwa a u sumbedza u funiwa na uri ndi wa ndeme. Musi a tshi vho ḽumekanya na u tambudzwa nga onouḽa muthu muthihi zwi sia a tshi vhona muḽwe na muḽwe wa shaka sa mufheḽi na muthu a takalelaho u vhona ene a tshi pfa vhuḽungu.

2.2.2 U tambudzwa lwa u vhaísesa muvhili

U tambudza lwa u vhaísesa muvhili ndi iḽwe ya ḽdila dzine vhana vha vhaíseswa kana u huvhadzwa muvhili nga muthu muhulwane, i nga vha mubebi, muunḽi kana muthu zwawe. Pardeck (1989:56) a tshi ḽalutshedza ḽwana o tambudzwaho lwa u vhaísesa muvhili u zwi vhea nga ḽdila heyi:

Any child who receives non-accidental physical injury as a result of acts of omissions on the part of his parents or guardian

Mafenya (2002:88) na ene u tendelana na Pardec a tshi ri:

Physical abuse may include such things as being slapped, kicked, stabbed, pushed, punched, burned or killed. A person may be tied up, left in dangerous places, ignored when ill or injured, deprived of food and rest.

Kuitele ukwu ku nga bveledzwa nga u tou rwa, u fhisa kana nga u shumisa tshihali tshifhio na tshifhio mupondi o diimisela. Thalutshedzo ya Pardeck i dovha ya khwaṭhisedza vhuḍifhinduleli vhune vhabebi na vhaunḍi vha tea u vha naho kha vhana vhavho.

U ya nga ha vha 'Far North Network on Family Violence' thalutshedzo ya u tambudzwa lwa muvhili tshinwe tshifhinga i a konḍa sa izwi vhunzhi ha vhana vha sa athu ḍivha nga ha vhuḍifhinduleli ha pfanelo dzavho, ngeno vhunzhi ha vhabebi na vhone vha sa athu tou thalutshedzwa lu fushaho nga ha idzo pfanelo dza vhana.

Mbudziso ine vhabebi vha ḍivhudzisa yone ndi ya uri ndi lini hune ḥwana a nga pfi u khou tambudzwa lwa muvhili? Musi mubebi a tshi lingedza u kaidza kana u vhuisa ḥwana ḥdilani na zwone zwi vha zwo khakhea? Kha ḥwana-vho ndi ifhio ḥdivho ine a vha nayo nga ha vhuḍifhinduleli kha pfanelo dze a ḥnewa? Mbudziso dzoṭhe hedzi dzi ṭoḍa vhaaluwa na vhana vha tshi pfumbudzwa lwo teaho nga ha pfanelo na vhuḍifhinduleli.

Macdonald (2001:100) a tshi engedza zwi bevelaho muso ḥwana a tshi tambudzwa lwa muvhili u ri:

In addition to the injuries that children can and do sustain as a result of physical abuse, there is evidence that children's health

and development suffer as a result of physical punishment and abuse.

Izwi zwi sumba uri a si mavhadzi fhedzi ane a nga sumbedza uri n'wana o tambudzwa lwa u vhaiwa muvhili, sa izwi zwiito izwi zwi tshi kwama nyaluwo yothe nga u angaredza. Tsumbo yavhudi ndi ya n'wana ane a dzulela u ededzwa vhuongeloni nga murahu ha u rwiwa nga khotsi a vhaiwala mutodo. Nga nda ha u thithisea ha mutakalo wawe, na kushumele kwawe tshikoloni ku nga si divhalee.

2.2.3 U tambudzwa ha muhumbulo wa n'wana

Muhumbulo wa n'wana u a kona u tambudzea nga murahu ha musu mupondiwa onoyo o tambudzwa lwa vhudzekani kana lwa namani, zwi tshi ya ngauri u tambudzwa honoho ho bvedziswa hani. Richter na vhaiwe (2004:80) vha tshi tikedza fhungo ili vha ri: "Childhood emotional abuse necessarily co-occurs with sexual and/or physical abuse"

Clark na Clark (1989:186) vha tshi tendelana na Richter na vhaiwe vha tshi amba nga u tambudzwa ha muhumbulo vha ri:

Emotional trauma is usually concomitant with physical trauma but may endure long after all signs of physical injury have disappeared. Victims of child abuse often report nightmares, flashbacks or panic attacks long after the danger of abuse is gone.

Zwo bulwaho nga Clark na Clark zwi nga tšalutshedzea zwavhuđi nga tsumbo ya mutukana o huvhalaho a tshi khou raha bola. Mutukana uyo u do pfa vhuřungu a ongiwa a fhola, khae hu nga sala livhadzi na tshikili tsha u raha bola tshine a nga guda uri tshifhinganani tshidaho a si tsha huvhala. Mutukana onoyo muthihi a nga wana mbonzhe i fanaho na yeneiła ya u thoma, fhedzi yo bveledzwa nge khotsi awe vha mu posa nga bođelo vho sinyutshela u sa ita mushumo we vha ri a u ite. Kha tsumbo ya vhuvhili, mbonzhe naho ya fhola, muhumbuloni wa mutukana uyu nyito iyi i nga si thuthee. Ndi heneřha hune tshifhinga tshořhe a tshi sedza khotsi awe ha đala nyofho, o eđela ha đa miłoro yořhe i si yavhuđi. Ndi kha nyimele yeneyi hune ha ambiwa zwa uri mihumbulo ya řwana i khou tambudziwa.

2.3 VHATAMBUDZI

Nga murahu ha tšalutshedzo ya tshaka dzo fhambanaho dza u tambudzwa ha vhana hu tea-vho u sedzuluswa avho vhane vha bveledza zwiito izwo. U tambudzwa ha vhana hu a kona u bveledzwa nga vhanna, vhasadzi na vhana vhone vhaņe.

2.3.1 Vhanna sa vhatambudzi

Vhutshiloni ha đuvha na đuvha vhanna vha dzhiwa sa vhone vhane vha tambudzesa vhana nga ndila dzořhe dzo fhambanaho. Hu tshi ambiwa vhanna hu vha ho katelwa vha re na vhushaka na vha si na vhushaka na mupondiwa. Krugman (1999:164) a tshi sumbedza uri ndi ngani vhanna vha tshi vha vhatambudzi vhahulu vha vhana u vha tšalutshedza nga tshivhumbeo hetshi:

Males are taught to be aggressive and overcome resistance; men are apparently more promiscuous and can be aroused more easily than women by sexual stimulation. Divorced from a relationship context men prefer partners who are smaller, younger and weaker and are less able to distinguish affectionate and sexual contacts.

Zwo ambiwaho nga Krugman zwone a zwi tou t̄anganedzea zwavhuḍi ngauri arali zwo vha zwo tou ralo ndi musu munna muṅwe na muṅwe a tshi ḍo vha a tshi wela kha vhatambudzi.

Fhedzi naho zwo ralo, vhunzhi ha vhaṅwali vha bvisela khagala vhanna sa vhone vhane vha tambudzesa vhana lwa vhudzekani na lwa u vhaisa muvhili. Ḍuvha na ḍuvha hu pfala vhasadzi na vhana vha tshi rwiwa na u vhulahwa lwa tshiṅuhu arali hu na zwiṅwe zwi sa khou tshimbilaho zwavhuḍi miṅani.

Athikili yo ṅwalwaho kha Sowetan (Friday October 30 2009) i tikedza tshiṅuhu tsha vhanna tsho bulwaho afho ṅṅha nga ṅḍila heyi:

A man accused of raping a 6-year old girl and killing a small boy has been remanded.... The man allegedly raped the girl in full view of the boy and later slit his throat.

Zwiito izwi kha Vhavenda zwi engedzedzwa nga pfunzo dzi nyadzaho na u dzhiela fhasi vhafumakadzi dzine vhana vha vhatukana vha dzi ṅewa mirunduni. Mafenya (2000:90) a tshi amba nga ha pfunzo ine vhana vha vhatukana vha i ṅewa murunduni u ri: 'At this school boys are taught different things some of which make

them feel superior'. Zwo bulwaho nga Mafenya afho n̄tha zwi swikisa vhanna kha uri naho vho tambudza vhana vha ḍi ḍipfa vho ita zwa vhukuma fhedzi, nahone vha sa tendi uri vha a khakha. Hezwi zwi ita uri vha sa ḍiwane vha tshi humbela pfarelo.

Fhedzi naho vhanna vha tshi vhone sa vhatu vha tshituhu a si vhone vha vhoṭhe vha tambudzaho vhana.

2.3.2 Vhafumakazi sa vhatambudzi

Tshinwe tsha ndeme tshine ra tea u tshi humbula ndi tsha uri vhana vha a kona u tambudzwa lwa vhudzekani nga vhatu vha tshinnani na nga vha tshisadzini. Naho vhunzhi ha vhanwali vha tshi sumbedza vhana vha vhasidzana vha vhone vhane vha tambudzwa lwa vhudzekani nga vhanna, Saradjian (1996:38) u bvisela khagala zwine vhasadzi na vhone vha ita kha vhana vha vhatukana nga ngudotsumba (case study) heyi:

My mother never wanted children but she was raped and I was born. She'd leave me with my gran while she went to work. Gran and I'd go to bed for our nap ... We'd take our clothes off and I'd lie with my back to her. She'd rub my genitals, she'd then put her fingers inside me and push them in and out while she 'rubbed herself' ... We'd sleep with me sucking on her old wrinkled breast ... it stopped when my gran died, she was 76 and I was eight years old.

Zwo bulwaho nga Saradjian zwi nea kuhumbulele kwa uri vhafumakadzi na vhone sa vhanna vha a kona u tambudza vhana. Izwi vhasadzi vha nga zwi ita vha tshi farisana na vhanna kana vhe vhothe.

Vhafumakadzi sa vhatu vha shayaho nungo dza u dilwela, musi zwithu zwi sa tshimbili zwavhudi mutani vha bvisela vuvu lavho kha vhana. Vhana vha a rwiwa na u semekanyiwa ngeno hu si na tshe vha khakha tshingafho. Izwi zwi vhaisa mivhili na mihumbulo ya vhana.

U tambudza honohu hu a bvelela musi vhafumakadzi vha tshi tou vha na ndivho yo fhelelaho khazwo, kana zwa bvelela vha songo zwi humbulela. U tambudza hu bvelelaho musi a songo zwi humbulela hu nga bvelela musi musadzi a sa fushei nga vhushaka ha zwa vhudzekani na munna wawe. Musi pfanelo dza zwa vhudzekani dzi sa wanali kha musadzi, vhana vha re henefho mutani vha anzela u mbo di tambudzwa lwa vhudzekani. Vhana avho vha nga vha vharathu vha mufumakadzi uyo, vha nga vha vha malofhani kana vha si vha malofhani a uyo wa munna. Zwi sia vhana avho vha tshi khou tambudzwa nga vhafumakadzi naho matoni a vhatu hu tshi vhonele munna a ene mutambudzi.

Porter (1989:11) a tshi amba nga ha vhana avho vha tambudzwaho lwa vhudzekani zwo tutuwedzwa nga vhafumakadzi u ri:

Child sexual abuse occurs in a family where the man feels sexually frustrated by his partner but cannot break away because of his own emotional immaturity.

Naho Porter a tshi sumbedza u balelwa ha munna kha u bva kha mbingano nga mulandu wa u sa kona hawe u diimisa nga ethe, hu na vhane mvalo dzavho dza sa vha tendele u didzhenisa kha thalano. Vhenevho ndi vhone vhane na vhone vha vhona tsha khwiṅe hu u difusha lwa vhudzekani nga vhana vhenevho vha re henefho muṅani.

Haya mafhungo a a wana thikhedzo u bva kha vha tshiimiswa tsha 'Thohoyandou Victim Empowerment', vhane vha sumbedza uri vhana vhane vha tambudziwa vha na vhabebi vhothe muṅani kanzhi zwi itiswa nga vhushaka ha vhudzekani vhu sa khou tshimbilaho zwavhuḍi vhukati ha munna na mufumakadzi.

U tambudza hune vhafumakadzi vha vha na ndivho naho hu bvelela kha vhaḷa vhane vha tama u tsireledza vhafuniwa vhavho kha milandu ya u tambudza vhana ye vha i ita. Zwiito izwi zwi ḍadziswa nga athikili yo ṅwalwaho kha gurannḍa ya Sowetan (Friday October 30 2009) ine ya ri:

Mngadi is accused of killing her two children, Nontobeko Mngadi, 5, and Xolani Mngadi, 3, on Tuesday morning. It is alleged that she hacked them to death with a bush knife to protect her boyfriend, who allegedly raped Nontobeko.

Zwiito zwa vhafumakadzi vha tshi tambudza vhana vha na ndivho zwi bvelela musi vha tshi vhona u funwa havho hu na ndeme u fhira vhutshilo ha vhana vhavho.

2.3.3 Vhana sa vhatambudzi

Nga murahu ha musu hu tshi pfi nwana o tambudzwa, mihumbuloni ya vhatu a hu ngi hu tshi da tshifanyiso tsha musu nwana o tou ditambudza ene mune. Hezwi hu tou vha u shandea ha kuhumbulele kwa vhatu zwo tutuwedzwaho nga mvelele na maitele a zwithu vhutshiloni ha duvha linwe na linwe.

U ya nga vha tshiimiswa tsha 'Child Protection Unit', vhana na vhone vha a dzhena kha zwiito zwa u ditambudza vhone vha. Hu na vhana vha vha ditambudza lwa muvhili na muhumbulo ho wanala vha si na zwiwiwa, zwiambaro, tshomedzo dza tshikolo na zwiwe zwo bva kha u sa vha na vhudifhinduleli ho linganaho.

2.4 VHATAMBUDZWA

Vhana vhothe, vha nga vha vhatukana kana vhasidzana vha a kona u tambudzwa nga ndila dzothe dzo sumbedzwaho kha tshipida tsha 2.2.

2.4.1 U tambudzwa ha vhana vha vhasidzana

Kha nyimele nnzhi dza vhutshilo, vhasidzana vha sumbedzwa sa vhone vha vha tangana na u tambudzwa hunzhi nga maanda lwa vhudzekani. Talley (2005:48) a tshi tikedza fhungo ili u ri:

Studies have suggested that approximately 1 percent of children experience some form of sexual abuse each year, resulting in the sexual victimization of 12 to 25 percent of girls and 8 to 16 percent of boys by age eighteen.

Tshivhalo tsho bulwaho nga Talley tshi sumbedza mbalo ya vhasidzana vha tambudzwa i n̄tha kha ya vhasidzana. Vhasidzana vha a tambudzwa lwa vhudzekani, u tambudza muvhili kana muhumbulo nga vhokhotsi vha malofhani na vha si vha malofhani. U tambudzwa honoho hu a kona u bveledzwa nga vhomme vha na nzhele yo fhelelaho na zwine vha khou ita kana vha si na. Zwiṅwe zwifhinga vhasidzana vhenevho vha a kona u nga tambudzwa nga mashaka, vhatu zwavho vhane vha vha ḍivha kana vha sa vha ḍivhiho na luthihi .

Vhana vhenevha vha a kona u tambudzwa lwa muvhili nga vhommane, fhaḷa ha muso vho lovhelwa nga vhomme. Vhana vhenevho vha a dovha vha tambudzwa lwa vhudzekani nga vhokhotsi vha si vha malofhani. U tambudzwa ha vhana vhasidzana hu a ḷavhanya ha vhone nahone ndi hone hune ha wanalesa ho swikiswa mapholisani. Izwi zwi itiswa ngauri vha aluswa vha tshi fundedzwa u sa dzumba vhupfiwa havho. Nga mvelele muthu wa tshisadzini a tshi pfa vhuṅungu tshitshavha tshi a zwi ṅanganedza tshi tshi vhona miṭodzi yawe.

2.4.2 U tambudzwa ha vhana vha vhatukana

Vhatukana na vhone sa vhasidzana vha a kona u tambudzwa nga ṅdila dzo fhambanaho nga vhanna kana vhasadzi zwi tshi bva nga nyimele ya henevho hune vha vha hone. Vhatukana ndi vhone vhane vha pfesa vhuṅungu ha u tambudzwa u fhira vhasidzana, sa izwi vha tshi aluswa nga ṅdila ya uri vha tea u sa bvisela vhupfiwa havho khagala.

Goldstone (1999:42) a tshi ḍadzisa zwo bulwaho afho n̄tha nga ha uri ndi nga mini mafhungo a u tambudziwa ha vhana vhatukana a sa pfalesi u zwi vhea nga ṅdila heyi:

The socialization or “masculinisation” process that boys go through is also an important and strong influence in suppressing disclosure. Boys are brought up to believe that they are supposed to deal with things on their own; that they shouldn’t seek help; and above all that they shouldn’t show emotion.

Zwo bulwaho afho n̄tha nga Goldstone zwi ri n̄ea thandululo ya u kona u ḍivha zwa uri ndi ngani vhunzhi ha milandu ya u tambudzwa ha vhana hu tshi pfalesa zwo itwaho kha vhasidzana u fhira vhatukana. Mutukana naho o tambudzwa u linga nga n̄dila dzoṯhe u sa sumbedza vhuṯungu he a pfiswa. Ndi zwone zwine kanzhi wa wana vho ḍi dzhenisa kha mafhungo a zwikambi na zwidzidzivhadzi i n̄dila ya u linga u ḍi hangwisa zwo iteaho.

2.5 ZWIṬUṬUWEDZI ZWA U TAMBUDZWA HA VHANA

Nyimele iṛwe na iṛwe i bvelelaho kha vhutshilo kanzhi i vha i na zwine zwa i ṭuṭuwedza; zwo ḍiralo-vho na kha u tambudzwa ha vhana. Pelton (1981:305) u sumbedza u vha hone ha zwiṭuṭuwedzi musi a tshi bvisela khagala n̄dila ya u nga kona u zwi tinya ngaurali:

Child abuse could be prevented by transforming our dehumanizing, violent social order into humanistic, nonviolent one, in which “man is the measure of all things” and in which values, structures, and dynamics would therefore be geared

consistently to the realization of intrinsic biological, social and psychological needs of all people, and to the free unfolding of their inherent potential.

Pelton u khou sumbedza uri u tambudzwa ha vhana hu nga fhela arali vhathu ra nga shandukisa kutshilele kwashu, kwa vha kwo ḡalaho mulalo, ra vhona ndeme ya vhutshilo na u sa hangwa ṭhōḡea dza matshilisano kha masia oṭhe.

U tambudzwa ha vhana hu ṭuṭuwedzwa nga zwivhangi zwo fhambanaho u fana na hezwi:

2.5.1 Ikonomi

Vhutshilo ha ṅamusi hu laulwa nga u muthu a vha na tshawe tshe a fara tshandani. Izwi zwi nga amba u vha na tshelede ine ngayo muthu a kona u nga renga zwine mbilu yawe ya tama, kana u vha na ndaka ine ngayo wa konou ita zwa mbambadzo. Cicchetti na Toth (1993:15) vha sumbedza ndeme ya zwa ikonomi kha ku aluselwe kwa ṅwana musu vha tshi ri:

Increases in economic stress transct with parental personalities to heighten high-risk parents' propensity to maltreatment their children. Consequently, during times of economic down turn, agencies have larger case loads of maltreating families.

U kundelwa tshoṭhe u vha na tshelede kana ndaka i re yau kanzhi zwi bveledza vhusiwana.

2.5.1.1 Vhusiwana

Vhusiwana hu katela u tshelwa nga zwithu zwi fanaho na zwiwiwa, zwiambaro na tshedele ine ngayo muthu a nga kona u i shumisa a tshi itela u fusha dziwe tsho dza vhutshilo.

U ya nga tshimiswa tsha vha 'Child Protection Unit' vhana vhane vha aluwa mitani ya vhusiwana kanzhi ndi vhone vhane vha wanala nga maanda vho dzhena khomboni ya u tambudzwa lwa vhudzekani, na lwa muyani. Izwi zwi bvelela ngauri vhapondi vhavho vha vha tunga nga u vha fha tshedele na u vha rengela zwine vha funa. Vhana vhenevha vha nga di wana vha tshi shengedzwa vhe fhasi ha vhabebi kana vhafunzi vha dzikereke.

(i) U tambudzwa ha vhana vhe fhasi ha mubebi

Musidzana X wa miwaha ya fumirathi a dzulaho na mme awe fhedzi na vhakomana vhavhili ane u shuma zwa u rengisa muvhili Thohoyandou uri ene o thoma u divha munna e na miwaha ya fumimbili. Mutani wa mme awe o aluwa a tshi divha uri muthu u fhiwa zwiwiwa arali o vhuya hayani o fara tshedele. O sumbedza uri divha lina na lina mme awe vha vha tshuwedza u ya u rengisa mivhili yavho i ndila ya u dzhenisa tshedele mutani.

Mafhungo a bvelelaho kha musidzana X a bvisela khagala u tambudzwa ha vhana nga vhanna zwi tshi tshuwedza nga vhomme. Kha nyimele yeneyi muthu wa vhutshilo a nga vhone mme a uyo musidzana sa vhone mutambudzi ngeno matoni a vhavhoni zwavho vha tshi sedza vhanna sa vhone vha tambudzaho nwana uyo.

Karen na Karen (2000:118) vha tshi tikedza fhungo ilo lo bulwaho afho ntha nga ha vhana vhane vha tambudzwa hu u itela u wana dziwiwe thodea vha ri zwiito izwi zwi bvelela:

When sexual behaviour is conducted in exchange for affection, attention, privileges and gifts. The child learns to use sexual behaviour to manipulate others in order for the child to satisfy developmentally appropriate needs.

Porter (1989:9) u engedza zwo bulwaho nga Karen na Karen ngaaurali:

... in families where the father is out of work and experiencing financial problems, or is ill or injured, he will be more often at home and is more likely to be depressed or drinking excessively than his counterparts in full employment. These factors may lead him to molest his children.

Porter u tendelana na zwo ambiwaho nga Karen na Karen fhedzi a dovha a sumbedza uri u tambudzwa ha vhana hu a tutuwedzwa-vho na nga u shaya ha khotsi vha sa tsha shumaho; vhane mutsiko wa u sa shuma wa vha dzhenisa kha zwikambi. Vhana vhane vha diwana vha mutani wo raloho vha khomboni zwi hulusa ya u tambudzwa lwa vhudzekani.

(ii) U tambudzwa ha vhana nga fhasi ha mimuya mivhi.

Ri khou tshila kha shango la mutatisano line muṅwe na muṅwe a tama hu tshi naka zwawe. Zwenezwi zwi fhedza zwi tshi dzhenisa na vhafunzi kha mutatisano wa shango jino. Ha vho anda u toḁa u ita zwoṁhe zwine zwa nga kunga vhathu.

Phurovintsi ya Limpopo ndi huṅwe ha fhethu hune ha ambeswa nga zwa vhuloi. Zwi a mangadza u dovha ra vhona kha yeneyi phurovintsi vhana vha tshi tuṁwedzwa ngomu kerekeni nga vhafunzi u amba nga ṅdila ine vha shumiswa ngayo vha tshi lowa vhathu.

Izwo zwo bulwaho afho ṅṁha zwi tikedzwa nga 'inset' ya kha mbekanyamushumo ya 'Special Assignment' ye ya sumbedzwa nga dzi 20 Lavhuvhili 2010. Afha ndi he ha sumbedzwa vhana vha tshi khou amba uri vha tshi ya u lowa vha fhufha nga dzitswielo vha dzhena dzinḁuni nga mafasiṁere. Vha tshi hanedzana na fhungo ili vhafunzi Vho-Maupji Pataki vha South African Council of churches vho ri vhana avho vha khou tambudzwa mihumbulo. Vho ḁadzisa nga la uri vhafunzi vha khou tamba nga mihumbulo ya vhana i ṅdila ya u kunga tshivhidzo.

Vhathu nga tsiko vha takalela u vhona maḁembe, ndi ngazwo maitele anea a tshi kunga vhatendi dzikerekeni. Vhathu vha anda kerekeni zwi amba na u ḁala ha tshelede ine vhathu vha ḁo bvisa. U ḁala ha tshelede kerekeni ha engedza-vho tshikwama tsha mufunzi. Hezwi zwa vha zwone zwi tuṁwedzaho u anda ha u ambeswa nga ha madimoni dzikerekeni i ṅdila ya u kunga vhatendi.

2.5.2 Mvelele

Lifhasini hu na tshaka dza vhathu dzo fhambanaho, na kha mvelele zwo tou ralo. Vhathu vhañwe na vhañwe vha na maitele avho a u ita zwithu a sa faniho na a vhañwe. Hezwi zwi dīsa thaidzo ngauri zwine vhañwe vha vhona hu u tambudzwa ha vhana vhañwe vha zwi vhona e maitele a mvelele yavho.

Richter na vhañwe (2004:98) vha tshi ũlutshedza mvelele sa tshiũtũwedzi tsha u tambudzwa ha vhana vha ri:

Notions of child abuse depend upon a culturally validated definition of what constitutes 'abuse' and the ensemble of everyday activities and ideologies of a particular ethnic group or class tend to vary in the way that they perceive child abuse.

Richter na vhañwe vha sumbedza zwauri maitele a uri űwana u khou tambudzwa zwi bva kha zwine lushaka lwonolwo lwa tenda khazwo. Kha Mazulu vhasidzana vha tea u dzhenela 'virginity testing' hune vha vha vha tshi ũolwa arali vha songo ita zwa vhudzekani. Maitele anea kha lushaka lu sa tendiho khazwo zwi tshi itiwa kha vhana vha re fhasi ha miñwaha ya fumimalo zwi vhonevha hu u tambudza mihumbulo ya vhana. Vha sa tendiho khazwo vha zwi dzhia vhana vha tshi khou tambudzwa ho khudwa nga mvelele.

Kuvhonele kwo fhambanaho ku ri swikisa kha uri musi ri tshi vhona zwithu zwi sa langei, vhañwe vha zwi sedza nga iũo ũa u ũatshilelwa ngeno vha re kerekeni vha tshi ri ndi madimoni.

2.5.2.1 U tšhilelwa

Musi nyimele ya zwa vhudzekani kha vhana i sa tsha kona u nga langea, vhatu zwavho vha thoma u vhona maitele aya sa zwiito zwo tšhilelwaho ngeno vha re kerekeni vha tshi zwi tšlutshedza sa madimoni.

Hu na vhasidzana kana vhatšhannga vhane vha si dzulisee arali arali la nga kovhela vha songo ita zwa vhudzekani. Vhana vhenevho vha a kona u ita zwothe zwine zwa nga fhedza zwi tshi tšutula dzangalelo la zwa vhudzekani kha uyo ane vha tama u tangana nae.

Maine Vho-Elisa vha HaTshikambe vha tshi tšlutshedza zwiito izwi kha Vhavenda vhari zwi itwa nga nwana o tšhilelwaho. Vha ri u tšhilelwa honoho hu nga bvelela musu ho shumiswa mishonga kana ho dzheniswa nowa kana tshinwe tshipuka-vho kha muthu onoyo i ndila ya u mu tshivha kana u mu pfisa vhutungu. Vha tshi isa phanda nga maitele anea vhari nwana uyo u vha a sa divhi uri ndi ngani a tshi balelwa u langa lutamo ulwo lwo kalulaho ngauralo.

Nga ha zwiito zwenezwi zwa u vha na dzangalelo li sa langeiho guranda ya Seipone (17 February – 03 March 2010) i khwatšisa zwo bulwaho nga maine Vho-Elisa nga u anadza zwo bvelelaho kha Mohlala Seanego nga ndila heyi:

Ga ke sa kgona le go laola bonna bja ka. Ke tsogelwa feela ka nako yeo noga e nyakago thobalano. Ge noga ye e nyakathobalano setho sa ka se tla ruruga le go tuka mollo. Setho sa ka se tla ba bohloko. Noga ye e rata thobalano le go feta.

Naho Seanego o bulwaho afho n̄tha e na minwaha ya mahumi maṅa na ntharu, maitete anea a nga kona u ḡi bvelela-vho na kha vhana. Ndi kha nyimele yeneyi hune musi hu tshi pfi ṅwana o tambudzwa lwa vhudzekani, ha vha na mbudziso ya uri mupondi ndi nnyi? Kha tshitshavha tshine tshi si ḡivhe zwine zwa khou bvelela hu vhone a ṅwana ane a khou tambudzwa lwa vhudzekani nga vhanna. Kha vha tendaho kha zwa mishonga vha vhona ṅwana o ṭatshilelwaho.

2.5.2.2 Dimoni nga tshikereke

ṅwana onoyu o bulwaho afho n̄tha sa o ṭatshilelwaho arali a nga iswa dzikerekeni dza avho vha konaho u amba na madimoni vhone vha ḡo zwi vhona nga inwe ṅdila.

Vhafunzi Vho-Makhuvha vha tshivhidzo tshi wanalaho ngei Ha-Mangilasi kha tshitiṅiriki tsha Vhembe vhone vhari ṅwana ane a balelwa u langa lutamo lwa zwa vhudzekani u a kona u rabelwa lune dimoni ilo la kona u mu ṭutshela.

Avho vha re kerekeni vha ṭalutshedza ṅwana uyo sa a re na dimoni la u funesa u ita zwa vhudzekani. Naho ṅwana uyo ane a khou tambudzwa lwa vhudzekani a tshi vhone nga vha kereke sa a no tambudzwa nga dimoni, vhatu nga u pfela vhuṭungu uyo a re muṭuku vha vhona a tshi khou tambudzwa nga vhanna.

2.5.3 U aluswa nga khotsi kana mme vha si vha malofhani

U fhandekana, ṭhalano na lufu lwa mme kana khotsi muṭani zwi sia nyimele ya muṭa yo no shandea. Nyimele ya muṭa u songo fhelelaho zwihulusa arali zwo ḡiswa nga ṭhalano zwi tambudza mihumbulo ya vhana. Vhana vhenevho vha ḡi vhona vuvha

havho hu songo tsha fhelela. Ndi zwone zwine kha vhaḷa vha re tshikoloni ha wanala kushumele kwavho ku sa tsha fusha u fana na u thomani.

Vhudifhinduleli vhune mme na khotsi vha vha naho kha u alusa vhana muḷani vhu a konḡa u nga imelwa nga muḷwe muthu arali muḷwe wavho a si tsheho. Yeneyi nyimele ya muḷani ine ya dzhenisa mme kana khotsi a si wa malofhani i mbo ḡi vula kubuli kune kwa tuḷuwedza u tambudzwa ha vhana.

U tambudzwa uhu hu vhonelesa kha ḡwana wa musidzana ane mme vha si vhe vha malofhani. ḡwana uyu a nga tambudzwa lwa ḡamani nga u shumiswa na zwi songo mu teaho, ngeno kha khotsi vha si vha malofhani a tshi ḡo tambudzwa lwa vhudzekani.

Clark na Clark (1989:163) vha tshi ḷalutshedza nyimele heyi vha ri:

Absence of the mother greatly increases the risk to girls, those living without their mothers are three times more likely to suffer sexual abuse than those whose mothers are present.

Hune mme vha malofhani vha si vhe hone, Clark na Clark vha sumbedza uri ndi hone hune vhana vhenevho vha tambudzeswa lwa vhudzekani. Kha vhana vha vhatukana nyimele i vha yo fhambanaho na ya vhasidzana. Vhone kanzhi vha tambudzwa lwa ḡamani na lwa muyani arali vho sala na mme a si wa malofhani. Zwone zwi vha zwi sa ambi uri vhatukana a vha tambudzwi lwa vhudzekani, zwi tou vha uri nangwe arali zwi hone a zwo ngo anda kana a zwi ripotiwi lune zwa konou bvela khagala.

2.5.4 U aluswa nga mubebi muthihi, mme kana khotsi e ethe

Iyi nyimele a yo ngo fhambanesa na ya musu nwana a tshi aluswa nga mme kana khotsi vha si vha malofhani. Nyimele idzi dzi a fanyisea ngauri, u ri nwana a aluwe o fhelela u toda thikhedzo i bvaho kha vhabebi vhothe. Vhutshiloni muwe na muwe kha khotsi na mme u na tshipida tshi sa koneiho u bveledzwa nga muwe kha nyaluso ya nwana.

U ya nga tshiimiswa tsha 'Thohoyandou Victim Empowerment' vhomme kana vkhokhosi vhane vha alusa vhana vhe vhothe vha balelwa u vha na ndango yo fhelelaho. Zwenezwi zwa sia vhana vha tshi ita zwiwe na zwiwe zwine vha funa nga tshifhinga tshine vha funa.

Vhana vha bvaho mutani u re na mubebi muthihi vha nga vhonelela nga u tshimbila vhusiku vha tshi ya na dziphathini dzifhio na dzifhio dzine vha funa. Henefho ndi hune vhapondi vha vha vho newa tshikhala u ita-vho zwine vha funa nga vhana vhenevho. Vhana vhenevho vha vha vho taniwa kha u tambudzwa hufhio na hufhio hune ha nga itwa sa izwi vha so ngo tsireledzea.

2.5.5 U shaya vhabebi vhothe.

Heyi ndi nyimele ine ya vhaisa vhukuma musu i tshi vhambedzwa na idzo mbili dzo talutshedzwaho afho ntha. Nwana u a kona u sa vha na vhabebi vhothe nga murahu ha lufu kana zwo bveledzwa nga zwiwe zwiwo zwi fhiraho thalukanyo ya muthu. Nga mulandu wa u shaya mutsireledzi vhana vhenevho vha di wana vho tanwa kha zwiito zwothe zwo vhfahho nga mulandu wa u pandamedza tsireledzo.

Mafhungo aya o bulwaho afho n̄tha a nga bviselwa khagala zwavhuḍi nga zwo sumbedzwaho kha mbekanyamushumo ya 'Morning Live' ya tshipentshala kha SABC2 ye ya sumbedzwa nga Lavhuvhili la dzi 27 July 2010.

Kha mbekanyamushumo iyo ndi he vhana vhavhili vhane zwa zwino vha khou thogomelwa 'Home of Hope' ngei Beria vha toolola nga ha u tambudzwa he vha tangana naho musi vho hwalwa nga vhane vha vhidza uri ndi mashaka vha vha isa Gauteng. Kha avho vhana a bvaho Fureistata o bula uri o ḍa e na miṅwaha ya 14 ngeno wa Mpumalanga o vha e na 16. Vhuvhili ha avho vhana a vha tshe na vhabebi vhothe. Vhana avha vho bula uri henefho Beria ndi he vha vha vha tshi sumbedzwa filimu dza 'ponography' vha dovha hafhu vha tambudzwa lwa vhudzekani nga vhanna vhe vha ḍiswa khavho hu tshi pfi ndi hone hune vha ḍo newa thuso hone.

Kha yeneyi mbekanyamushumo Khanyisile Motsa ane a vha muthomi wa afho hune vhana avho vha dzula hone, o bula uri vhana avho vha tambudzwa lwa vhudzekani nga vhathu vhane vha shumisa zwidzidzivhadzi. Marihet ane a vha mushumelavhapo a tshi sumbedza u vhidza ha tshiimo tsha u tambudzwa ha vhana o sumbedza uri hu nga vha hu na vhana vha linganaho zwigidi zwa furaru vhane vha khou tambudzwa lwa vhudzekani kha leneli lashu la Afrika Tshipembe.

2.5.6 Zwikambi / zwidzidzivhadzi

U ya nga tshiimiswa tsha 'Child Protection Unit' vhana vhane vha aluwa muṅani hune ha shumiswa zwikambi kana zwidzidzivhadzi vha vhewa kha khombo ya u nga tambudzwa nga ṅdila inwe na inwe zwihulusa lwa vhudzekani. Vhana avha vha nga

tambudzwa nga vhathu vha nnda kana vhabebi vhenevho musu vho no kambwa.
Leberg (1997:88) a tshi amba nga zwikambi u ri:

Alcohol is considered a “disinhibitor”. This means that under the influence of alcohol, the child molester is more likely to act out sexually than he would if he were sober, because he exercises less self-control.

Buchanan (1996:129) a tshi dudzisa zwo bulwaho nga Leberg nga ha vhana vhane vhabebi vhavho vha shumisa zwikambi na zwidzidzivhadzi u ri:

66% of the children raised in alcoholic homes are either physically maltreated or witness family violence and more than a quarter of the children are sexually abused.

Arali muthu a tshi dalela zwibadela u a wana vhana vho fhiswaho kana u huvhadzwa nga vhabebi zwo bveledzwa nga dzikhakhathi dzo thomaho mutani nga murahu ha u shumisa zwikambi kana zwidzidzivhadzi.

Kanzhi vhathu vho shumisaho zwikambi vha a kona u nga vhaisa kuhumbulele kwa nwana zwa mu khakhisa kha matshilele awe othe. Jones (1987:86) u sumbedza vhuvhi ha zwikambi nga u bula hezwi:

Alcoholism and problem drinking often have an adverse emotional and social impact on the children, although not necessarily presenting a physical risk.

Nga nḡa ha uri ḡwana u a tambudziwa hayani nga vhabebi vho kambiwaho, ene muḡe u a kona u ḡtambudzisa arali o shumisa zwidzidzivhadzi kana zwikambi. ḡwana onoyu a tambudzwaho lwa vhudzekani o shumisa zwidzidzivhadzi musi a tshi dzivhuluwa zwi nga mu tsikeledza muyani. Zwi tshi bva kha uri o wana thuso kha nnyi nahone ya hani, ḡwana uyo a nga ḡtshela zwikambi kana a vha o dzhena khazwo tshoḡhe.

2.6 MASIANDAITWA A U TAMBUDZWA HA VHANA

U tambudzwa ha muvhili hu khagala sa izwi hu tshi nga vhoneala nga u bva ha malofha, u kwashea ha marambo lune ha sala mbonzhe ine nnyi na nnyi a nga ḡanziela u ri o i vhona. Mavhadzi a salaho nga murahu ha musi ḡwana o tambudzwa lwa vhudzekani na lwa muhumbulo a vha a nga ngomu mbiluni ya mupondiwa hune muḡwe muthu a si kone u swikela. U sa swikelea ha mavhadzi eneo nga vhaḡwe vhathu hu ḡḡanisa vhuḡungu vhune ha ḡḡomodza matshilele ane a konḡa u pfesesea nga muthu zwawe.

Zwine zwa bvelela kha ḡwana nga murahu ha u tambudzwa zwi langiwa nga zwithu zwo fhambanaho ; u fana na ḡdila ye a tambudzwa ngayo, vhulapfu ha tshifhinga tsha u tambudzwa na tshenzhemo yawe kha nyimele yeneyo. Tshiḡwe hafhu ndi tsha uri vhana a vha fani, lune naho nyimele dzi tshi nga fana kha vhana vhavhili, zwi a konadzea uri vha nyanyuwe nga ḡdila dzo fhambanaho.

Hezwi zwi ri swikisa kha u wana masiandaitwa a tevhelaho zwi tshi ya nga u fhambana ha zwiwo:

2.6.1 U shaya vhudifulufheli

Nwana o tambudzwaho nga ndila inwe na inwe u divhona e muthu a sa koniho u dilwela, ane kha tshitshavha a vha a si na ndeme nga nnda ha u vha mukhakhi na u tshila nga nyofho. Nyofho dzenedzi dza tavha u sa difulufhela. Clark na clack (1989:158) vha tshi talutshedza u shaea ha fulufhelo kha vhana vho tambudzwaho lwa muvhili vha ri:

Children who are punished frequently and brutally will assume they are bad and deserving of punishment. They often cannot connect the punishment with any specific behaviour and consequently develop a general sense of self hatred, unworthiness and low self esteem.

Calm na Franchi(1987:193) vhone vha vhona nyofho dza vhana vho tambudzwaho nga ndila heyi:

A child who lives in fear cannot be free to explore the world without constraint; and thus is blocked in learning and development.

Vhana vhane vha tshila vha kha nyofho, vha a kondelwa u bvelela vhutshiloni vhunga vha tshi dzula vha songo lunguluwa. Pardec (1989:57) a tshi amba nga avho vho tambudzwaho lune vha shaya fulufhelo u ri:

Children who had been neglected were found to have considerable difficulty in dealing with the various tasks

required in the pre-school situation because they lacked self-esteem.

Pardec u sumbedza vhuleme vhune vhagudisi vha t̄angana naho musi vha tshi tea u gudisa vhana vho tambudzwaho. U kondelwa ha vhana vhenevho hu vhangwa nga u sa d̄ifulufhela. Vhana avha vha sumbedza u shaya vhuṭali ha u nga amba kana u ita tshithu tshine tsha nga tuṭuwedza vhapondi vhavho u vha tambudza vha tshi ya phanḁa. Izwi zwi vhangwa nga u shavha u rwiwa kana u kaidzwa nga maipfi a vuhali. U shaya fulufhelo ha vhana vhenevha zwi vha swikisa kha u sa bvelela vhutshiloni, hu nga vha tshikoloni kana mishumoni yavho musi vho no aluwa.

Vhana vhenevho vha vhoneala nga u dzula vho d̄iputa; vha shaya dzangalelo ḁa u vha vharangaphanḁa nga u vha shaya fulufhelo ḁa uri vhutshiloni vha nga vha na zwine vha zwi kona nga vhoṭhe. Vha dovha hafhu kanzhi vha vhoneala nga u ita zwithu zwine vha vhudzwa u pfi vha zwi ite nga muthu hu si na u vhudzisa naho vha tshi nga vha vha sa zwi pfesesi.

Porter(1984:16) ene a tshi ṭalutshedza mbonalo ya u shaya fulufhelo kha vhana vho shengedzwaho lwa vhudzekani u ri:

For many of the victims the continuing sexual assaults of childhood are a guilty secret they have never been able to share. They regard themselves as spoilt, debased and violated and experience a bewildering complex of guilt, anger, and shame. Some never acquire a positive image.

Kha u tambudzwa lwa vhudzekani vhapondiwa kanzhi vha shushedzwa u pfi arali vha nga vhudza muñwe muthu zwi no khou bvelela vha do vhulawa. Kha vhaḷa vha no khou tambudzwa nga vhokhotsi vha vhudzwa u pfi vhomme avho a vha nga tendi zwine vha do vhudzwa nahone vha fulufhedziswa uri vha do pandelwa kana a vha tsha do itelwa tshithu na tshithihi sa vhañwe vhana.

Mishushedzo yoṭhe heyo i vhilinganya ñwana a wana uri tsha khwiṇe ndi u dzula na zwine zwa khou bvelela, tshenetsho tsha vha tshiphiri tshawe na mupondi. Naho zwo ralo mupondiwa u sala a si na mulalo lune a dzulela u divhudza uri arali zwine zwa khou bvelela zwi sa ambei, zwi amba uri mukhaxhi ndi ene. Zwenezwo zwa sia a sa koni u diṭanganedza.

Vha tshi tikedza zwo bulwaho nga Porter, Karen na Karen (2000) vha sumbedza uri nga murahu ha u tambudzwa lwa vhudzekani vhana vha divhona vho fhelelwa nga vuhana havho. Vhana vhenevha vha a didzumba nga u shavha u vhudziseswa zwo bvelelaho lune tshiñwe tshifhinga vha balelwa u zwi talutshedza nga ṭhoni, vhukhaxhi hoṭhe ha dovha ha vhuya khavho. Zwoṭhe hezwi zwa sia ñwana onoyo a tshi divhenga, u divhona mulandu na u sa vha tshithu vhutshiloni kha tshitshavha tshine a tshila khatsho.

2.6.2 Vhumatshelo ho khakhiseaho

Masiandaitwa a u tambudzwa ha vhana kanzhi a divhonadza musi mupondiwa o no aluwa. Vhana vho tambudzwaho vha tshi aluwa vha thoma u vhona na u pfesesa vhuṭungu he vha dzheniswa khaho. Musi vha tshi lingedza u wana thandululo ya zwoṭhe zwo bvelelaho khavho, vha a shaya phindulo. U shaya phindulo honoho ha vha sikela mitsiko i si na vhukono.

Mitsiko yeneyi nga maanda kha vhafumakadzi vhe vha tambudzwa lwa vhudzekani i vha khakhisa kha maimo mishumoni. Vhane vha tshi tangana na nyimele dzo tou raliho vha vhone vhutshilo vhu sa tsha ri tshithu lune vha naledza tshinwe na tshinwe. Izwi zwi vha zwo simuwa u bva mathomoni nge madzhenele a tshikolo a vha o khakhiseaho nga ndila dzo fhambanaho. Ntha ha izwo kha vha vane u tambudzwa honoho ha do vha ho vha thithisa na muhumbulo; rekhodo ya u ongiwa i nga vha tshinwe tshikhakhisi tshi vha imaho phanda kha zwi yelanaho na mushumo.

Kha vho konaho u dzhena mushumoni, vhone vha thithiswa zwinzhi nga u ita vha tshi lwisa u pwanyeledza mitsiko ye vha i hwala. Mitsiko yeneyi kha vhafumakadzi vho tambudzwaho i vha kundisa na u tou linga u tatisana na vhanwe uri vha diwane vha kha poswo khulwane mishumoni ine vha vha khayo. Honoho u kundelwa ha dovha ha vha engedzela mitsiko nga u divhona vha tshi nga a vha fani na vhanwe nahone a vho ngo tewa nga u wana zwithu zwa ntha.

Vhafumakadzi vho tambudzwaho lwa vhudzekani vha tshe vhatuku tshinwe tshifhinga vha tutshelwa tshothe nga dzangalelo la u didzhenisa kha zwa vhudzekani na vhanna vhavho. Porter (1987:16) a tshi tikedza fhungo ili u ri:

Girls who have been sexually abused may become sexually inhibited and in marriage abhor and try to avoid sexual activity.

Vhafumakadzi vhenevho ndi vane kanzhi musi vhafarisi vhavho vha tshi toda pfanelo dzavho dza zwa vhudzekani khavho ha vuwa malwadze na maneto a shayaho thalutshedzo.

Kha vhaḷa vho tambudzwaho lwa vhudzekani nga vhokhotsi vha tshe vhana vha pfesa vhuṭungu musu vho no vha na miṭa yavho vha tshi shudufhadzwa nga vhana vha vhasidzana. Drive na Drosen (1989:77) vha sumbedza izwi vha tshi anetshela vhuṭungu ha muṅwe mufumakadzi a tshi ri:

The crunch came when my daughter was born, literally the minute she was born, and I saw her and thought, 'Oh my God, it's a girl'- although we really wanted to have a little girl. But I saw me in her and thought, 'God, are you going to have to go through the same thing that I went through? I have to protect you so that it doesn't happen.'

Madzuloni a u takalela u vha hawe na ṅwana wa musidzana sa zwe a vha o tamisa zwone, mufumakadzi o tambudzwaho lwa vhudzekani u vha vhuṭungu vhuṅwe mbebo yawe ya khou ya u ṭangana naho. Mihumbuloni yawe hu vha na thaidzo ya u ṭoda ṅdila dzoṭhe dzine a nga kona u dzi shumisa, tshipikwa hu u tsireledza ṅwana wawe uri a si livhane na vhuṭungu he ene a fhira khaho.

Vhaṅwe vho tambudzwaho lwa vhudzekani vha tshi aluwa vha swika hune vha pfa vha sa tsha tama u ita vhuṭungu na muṅwe muthu ha vhudzekani. Tshiitisi tsha izwi hu u shavha u dovha u pfiswa vhuṭungu he a vhuṭungu a ṭangana naho. Buchanan a tshi tikedza izwi u ri:

Raped women react very negatively to rape for sound evolutionary reasons; the act not only subjects them to physical harm but it also deprives them of choosing with whom they will mate.

2.6.3 U vhaiſala muyani

Zwi si na muſhumo uri n̄wana o tambudziwa nga n̄dila-de, kana ndi u tambudzwa lwa vhudzekani, u vhaiſa muvhili kana u vhaiſa muhumbulo, magumoni azwo zwoṯhe u sala o vhaiſala muyani. Phambano i vha hone fhedzi kha n̄dila ine vha vhaiſaliſa zwone. U vhaiſala honohu ho vhekanywa zwavhuḍi nga Wieland (1997) muſi a tshi bviſela khagala vhuṗfiwa ha n̄wana o tambudzwaho lwa vhudzekani zwine zwa nga ṯalutshedzwa nga n̄dila i tevhelaho:

- O fheṯiwa nga muthu a re tſiniſa nae
- O tshinyadziwa/ ha na nungo
- U tea u vhonwa mulandu/ u muvhi/u tshishumiſwa na u ri
- Ha na mukano

Vhuṯungu vhune ha ṗfiwa nga n̄wana o tambudzwaho hu nga vha hu tshi n̄aniſwa nga mulandu wa uri muṗondiwa u vha a si na maanḍa a u kona u ḍilwela kana u tou ḍilamulela zwaho. Karen na Karen (2000:114) vha ḍadzisa vhuṗfiwa uvhu ha vhana vha no tambudzwa nga hezwi:

The child victim becomes powerless to fight the abuse.
They are trapped by an inability to do, say or think
anything to change the situation.

Ngoho ndi ya uri n̄wana ane a khou tambudzwa ha na nungo nahone ha koni u ḍilwela. Mutambudzi wawe u ita zwoṯhe a na nzhele, zwa mu koniſa na u ita miſhushedzo yoṯhe ine a funa.

Vhana vhane vha tambudzwa lwa u vhaiswa namani kanzhi vha a balelwa u ita vhushaka kana vhukonani na vharwe vhana. Tshikoloni vhagudisi vha vha na vhuleme ha u nga kona u langa vhana vhenevho ngauri khavho hu na vhuṭungu ha u vhona u sa funiwa. Nga ha vhana vho tambudzwaho lwa vhudzekani Karen na Karen (2000:110) vha tshi khoutha Hall na Lloyd vha ri:

... that child victims of sexual abuse are often prone to angry outburst, aggression and an ability to produce conflict in many situation.

U shaya havho nungo dza u lwiwa mupondi ndi zwone zwi vha swikisaho kha u bvisela vhuṭungu na mbiti kha vhathu vha si vhone. Vhuṭungu vhune mupondiwa a ṭangana naho vhu ṭalutshedzwa zwavhuḍi nga Wieland(1997) musi a tshi sumbedza u ri ṅwana u vha a si tshe na vhuṭanzi ha zwine a khou pfa lune a thoma u ḍivhengela u funa hawe na u vhenga mupondi wawe. Hezwi zwi sumbedza ṅaḍo ine ṅwana a ḍiwana e khayo.

Kha vhana vhane vha khou ṭangana kana vho fhiraho kha nyimele ya u tambudzwa vha vhona hu si na muthu a pfesesaho kana o ḍiimisela u thetshesela vhuṭungu he vha fhira khaho.

Clark na Clark (1989:158) vha tshi sedzulusa masiandaitwa haya, vha swikelela kha hezwi:

Abused children are more likely to engage in a range of harmful activities, including provocative acts designed to

elicit punishment, accident proneness and suicide attempts.

Vhana vhenevho vhane vha vhona unga a hu na ane a nga vha thusa, Clark na Clark vha sumbedza uri ndi vhone vhane vha dzhia lufu lu lwone lune lwa nga fhedza vhuṭungu havho. Izwi vha zwi sumbedza nga u sa tsha ḍilonda kha matshilele avho. Vhana vhenevho vha a dzhena na fhethu hune vha ḍivha uri a hu ngo tsireledzea. Ndi zwone zwine vhana vho tambudzwaho vha si vhe na thaidzo ya u eḍela na fhasi ha dziburoho kana fhethu huṅwe na huṅwe hu songo tsireledzwaho. Vhaṅwe vhavho vha fhedza vho tou ḍivhulaha nga u shumisa thambo kana mulimo muṅwe na muṅwe une vha nga u wana.

2.6.4 U vhaaisala muvhilini.

Aya ndi masiandaitwa a re khagala a sa ṭoḍi na u ambelelwa arali mulandu wo potiwa, ngauri hu re na mbonzhe nnyi na nnyi u a kona u hu vhona. Clark na Clark (1989:164) vha tshi amba nga ha u vhaaisala muvhilini nga murahu ha u tambudzwa lwa vhudzekani vha ri:

Physical effects of sexual abuse can include vaginal and anal tearing as well as a variety of abrasions.

Zwauri ṅwana o vhaaisalisa hani zwi ḍo bva kha ṅdila ye a tambudziswa zwone. ṅwana o tambudzwaho lwa vhudzekani kuvhaiselele kwawe a ku nga fani na kwa ṅwana o rwiwaho nga ṭhamu nga mudededzi tshikoloni.

2.7 MANWELEDZO

Ndimá heyi yo sedzsesa kha tshaka, zwiṭuṭuwedzi na masiandaitwa a u tambudzwa ha vhana. Ho nanguludzwa zwiṭuṭuwedzi na masiandaitwa e a sedzuluswa zwi tshi elana na tshaka dza u tambudzwa ha vhana dzo ṅewaho.

NDIMA YA VHURARU

3.1 MARANGAPHANDA

Tshipikwa tsha ndima heyi ndi u sengulusa u tambudzwa ha vhana kha bugu ya dirama. Hu do sedzwa uri vhana vha tambudzwa hani, zwo tutuwedzwa ngani na uri musi zwo no itea hu bvelela mini kha vhana. Tsenguluso iyi i do vha yo ditika nga bugu ya Mafenya: '*Ndi bune-de*'.

3.2 TSENGULUSO YA U TAMBUDZWA HA VHANA ZWI TSHI TIKEDZWA NGA BUGU YA MAFENYA '*NDI BUNE-DE*'.

Khathutshelo u sumbedza u sa fushea musi a tshi vhona Nkhangweleni nwana we mufumakadzi wawe Tshilidzi a vhingwa nae a tshi tshimbila phasedzheni ya ndu a songo ambara tshithu. Tshilidzi ene nga kuhumbulele kwawe u vhona hu si na tsho khakheaho sa izwi nwana a tshi khou tshimbila phanda ha vhabebi vhawe na vharathu vhawe vha sa athu divhaho tshithu. Muwali u sumbedza u sa tendelana ha avha vhavhili musi a tshi ri:

Khathutshelo: (*A tshi amba e ethe*) Ngoho Tshilidzi u a bora.

Uri nwana o bva a fhedzi nga u divha uri ri vhabebi vhawe. O tou hangwa uri ne a si nwana wanga. Ne hafhu ndo di dzula nae o no vha muhulwane. Ha ngi nwana we nda thoma u mu vhona e lutshetshe lini. Zwi a dina hezwi zwithu. U nga di mangala wo no dzhena

milingoni. Tshilidzi zwi sumba uri u vhona zwi sa vhuyi zwa dina ndi tshi tou vha mubebi o fhelelaho. Mathina u a penga. Tshone tshana tsha hone tshi khou naka zwone lini. Wa sa zwi thanyela tshi nga u dzhenisa khomboni. U naka zwi nga tshi khou dzhia mme. U tangana tsho ita na u tshena, ndi zwihulu. Zwenezwi u nga wana muṅwe muthu a tshi kuambisa. Ndi u mbo ḡi rwa nda vhulaha. Ndi nga si tende hezwo. (Ha mbo ḡi dzhena Tshilidzi). (1997:22).

Nyemulo ine ya sumbedzwa nga Khathutshelo kha Nkhangeleni i bvisela khagala khombo ine vhana vhasidzana vha tangana nayo musi vha tshi khou aluswa nga vhokhotsi vha si vha malofhani. Khathutshelo u zwi bula zwavhuḡi uri ṅwana uyu we mufumakadzi wawe a ḡa nae ha ngi we a thoma u mu vhona e lutshetshe lini.

Dzangalelo ḡa Khathutshelo kha Nkhangweleni ḡi ḡivhonadza hafhu musi a tshi sumbedza u mu sala murahu na kha zwine a ambarisa zwone. Izwi zwi vhonala musi muṅwali a tshi sumbedza hezwi:

Khathutshelo: Zwi sumba uri uyu Nkhangweleni a ni mu vhoni uri u khou aluwa? Ndi khou vhona ni tshi khou fungelela u mu rengela idzo 'dzitight' dza hone. A tho ngo ni vhudza uri ṅwana u ḡo nga a sa tshipiwa. Zwine zwa khou itea afha nḡa a ni athu zwi pfa kani?(1997:23).

U tshipiwa ndi nyito ine mubebi muṁwe na muṁwe a si tame i tshi nga bvelela kha ṁwana wawe. Maipfi aya a Khathutshelo o vha o tea o karusa Tshilidzi kha khombo ya u tambudzwa lwa vhudzekani ine ṁwana wawe a nga ḡwana e khayō. Naho zwo ralo Tshilidzi u imelela ṁwana wawe sa izwi a sa vhoni tsho khakheaho. Muṁwali u bula hezwi:

Tshilidzi: Musi izwi zwithu u ambara a tshi khou tamba fhanō hayani. Ri tshi vhuya zwenezwino kerekeni o vha o ḡi tou ambara tshikete. (1997:23).

Zwo bulwaho nga Tshilidzi afho nṯha zwi bvisela khagala u sa dzhiela nzhele ha vhomme kha u vhona nyimele ine vhana vha vha khayō naho vha tshi fhiwa tsivhudzo ifhio na ifhio. Ndi ngazwo na vhapondi nga maanda arali ḡi shaka ḡa tsini vha vha na vhuṯanzi uri arali ṁwana a nga vhudza mme awe zwine a khou itwa vha nga si zwi tende. Naho phindulo ya Tshilidzi i tshi sumbedza u imelela kuambarele kwa ṁwana, Khathutshelo u ima lurandala na u sumbedza u sa tsiredzea hawe kha zwitukana na kha vhanna vhane vha nga mu wana badani. Izwi zwo bviselwa khagala nga ṁdila heyi:

Khathutshelo: Izwo ni khou sokou amba, zwenezwi a tshi khou tamba a thi ri u a ita a tshi bva a tshi ya afho badani. Zwitukana zwi tshi mu vhona ndi u mbo ḡi mu fhufhela. Ndi nga rwa ṁwana wa muthu nda vho ḡo dzhena khakhathini. Kha ri tou kaidza hoyu washu. Na vhanna vha ano maḡuvha a vha ḡivhalekani. Vha tshi mu vhona

muñwe a nga ði pfa unga o fa nga u wana.
(1997:23).

Naho Khathutshelo a tshi khou lingedza u sumbedza khombo ine Nkhangweleni a nga ðiwana e khayo, Tshilidzi u sumbedza u sa zwi isa ðhohoni. Izwi ri zwi vhona musi Tshilidzi a sa tati u sia Nkhangweleni zwanðani zwa Khathutshelo naho a tshi khou ði pfa nyambo dzawe. Tshilidzi u ya Kilabuni a ði sia Nkhangweleni o ambara yeneiða 'tight' ye Khathutshelo a vha a tshi khou amba ngayo. Izwi zwi sia mbudziso nnzhi dza u ðoðou ðivha uri Tshilidzi u tou vha mme-ðe a sa tsireledziho ñwana wawe kha khombo nngafha-ngafha. A zwi mangadzi musi hu tshi pfala hezwi:

Khathutshelo: Iðani ni vhee hafha kha ðafula. Nkhangwe, dzulani kha tshidulo. Hai dzulani kha hetshi tsha tsini na ñe. A thi ri inwi no no vha musidzana muhulwane. Zwino ni ðivhe ni kha murole wa 6, zwino a ni tei u tshimbila no ambara zwithu zwi no vhonadza na zwi no pata. Maðamu haya,(*vha mu fara maðamu a shavhela murahu*) a songo shavha. Nñe sa mubebi ndi tea u mu tsivhudza kha khombo dza vhaðhannga na vhanna dzine a nga ðangana nadzo. Maðamu haya a nga ita uri vhanna vha mu emule. Ni a ðivha uri u emula ndi u itani Khangwe? (1997:24).

Mathomele a mafhungo aya a sumbedza khotsi a re na vhuðifhinduleli. Khathutshelo u sumbedza a tshi khou laya ñwana nga ñdila ine a tea u ambarisa zwone. U farwa

ha madamu a Khangwe nga khotsi ndi zwone zwine zwa si tsha pfesesea. Izwi ndi u tambudza mihumbulo ya nwana. Nwana u vha a sa tsha pfesesa vhuimo vhune khotsi vha vha khaho. Ha tsha divha uri a vha dzhie sa khotsi vha u tsireledza kana vha u tambudza naa?

Munwali a tshi isa phanda u bula hezwi:

Khathutshelo: Zwino hezwi zwa u ambara zwithu zwipfufhipfufhi zwi no sia hezwi zwirumbi (vha zwi fara) zwavhudi ngaurali nda zwi a dina. Arali munwe muthu a mu fara sa zwe nne nda ita zwenezwino a mmbudze uri ndi mbo di amba nae. A songo vhudza mma ngauri zwi nga vha dina nga maanda. Na hezwi zwine nda khou mu vhudza mma vha tou tata u mu vhudza, vha vho ri nne ndi mu vhudze. Tenda muthu a dilonda. Tshimbilani ni yo tamba.(A bva). (1997:24).

Mafhungo aya a nana u vhilinganya mihumbulo ya Nkhangweleni. Mbudziso ine a divhudzisa yone i nga vha ya u ri ndi ngani muthu ane nda mu vhidza khotsi a tshi kona u ita zwithu zwi fanaho na u fara-fara zwirumbi, zwine zwa tea u itwa nga mutukana kana munna munwe na munwe. Zwauri a si vhudze mme awe zwo bvelelaho na zwone zwi thithisa kuhumbulele kwawe. Nwana munwe na munwe u funa mme awe lune a nga si tame vha tshi dinalea. U vhudzwa u pfi a songo amba hu vha u mu tambudza mihumbulo sa izwi mbiluni ya nwana munwe na munwe a tshi nga tama mme awe vha tshi divha zwine a khou tangana nazwo. Fhedzi a hu na

ñwana ane a tama u vhaisa mme awe, ngauralo Nkhangweleni u tea u tevhedza zwine a khou vhudzwa zwone nga khotsi awe.

U sa vha hone ha mme awe hayani hu vhaisa Nkhangweleni musi a tshi hambula zwine khotsi awe vha mu ita. Ndi zwone zwine muñwali a ri:

Nkhangweleni: Ngoho Baba vha a bora. Mma vha vhuya vha bva vhone vha hambulela uri u do ita zwa vhatukana. Tshifhinga tshothe vha sokou ri hee, Nkhangwe, ni londote vhatukana, vha a dina. Ndi u nkumbulela zwa vhudabababa musi. (1997:24).

Zwo bulwaho nga Nkhangweleni zwi dovha zwa ri sumbedza u sa tsiredzea ha vhana vha vhasidzana miṭani, arali vhomme vha siho kha vhokhotsi vha si vha malofhani.

Musi Tshilidzi a tshi da na muhumbulo wa u sia vhana ha vhabebi vhawe Dzingahe musi a tshi fara lwendo lwa kilabu, Khathutshelo ha imi nawo. U ri na liñwe na liñwe hu nga namba ha tuwa Tshifhiwa ane a kha di vha mutuku, Nkhangweleni na Tshifaro u do sala navho.

Kha leneli la u siiwa na khotsi muñwaliu bvisela vhupfiwa ha ñwana uyu nga ndila heyi:

Nkhangweleni: (e ethe) Hai ndo sala na Baba fhedzi. Zwi do mbo di thoma zwa ndayo. Zwi dina uri vha tshi

nndaya, vha a mphaphatha na u mpfara madamu. Ndi a zwi vhenga hezwo zwithu. Yo, vho no vhuya kale. A vho ngo vhuya vha lenga. (1997:26).

Tshifhinga tshinzhi vhana vha dadiwa nga zwine vhaponi vhavho vha amba navho zwone na zwine vha ita. Nwana u vhudzwa nga ndila ine a funwa ngayo nahone a vha o tsiredzea ngaho zwandani zwa khotsi awe, nga tshenetsho tshifhinga tshithihi vhenevho khotsi vha ita zwine zwa si lavhelelwe u itwa nga mubebi. Izwi muṅwali u zwi bvisela khagala nga mufhindulano hoyu:

Nkhangweleni: U khou ofha mini? Nṅe habe ndi khotsi awe. Muthu a nga ofha khotsi naho hu tshi pfi asizwo. (*A si takuwe. Vha tshi sumba u sinyuwa.*) Nkhangwe, ndo ri idani ngeno tsini. Ni khou nkhumbelela mini? Ndi do vhudza mma uri inwi ni na mihumbulo yo vhihaho nga maanda. Nṅe ndi nga ni ita mini?(*Nkhangwe a takuwa a ya tsini na khotsi.*) Zwino o dzula zwavhudi. Kha sendele tshothe. (*Vha mu kokodza*) A thi ri ndo ni vhudza uri ndi khou do ni gudisa uri vhathu vha khisana hani? Zwino ndi toda u ni fundedza. Ndi do dzhenisa na heyi filimu. U khou i vhona, kha vhale hafha kha gwati.

Nkhangweleni: Hu pfi 'Sexual intimacy'.

Khathutshelo: Zwino hezwo zwi re kha heyi khasethe ndi
khou tōḁa u mu gudisa.

Nkhangweleni: Hai, Baba, nḁe ndi a ofha. (1997:28).

Nga murahu ha u fara maḁamu na u phaphatha zwirumbi zwa Nkhangweleni Khathutshelo u pfa a sa pfesesi uri ndi ngani a tshi tea u ofhiwa. Muḁwali u bvisela khagala mupondi sa muthu ane a vhona mupondiwa a tshi tea u sokou tendelela tshiḁwe na tshiḁwe tshine a vhudzwa uri a tshi ite. U thoma nga u ungeledza nga zwi sa dinesiho a tshi vhona u nga o kona u swikelela kha zwine a tōḁa, u fhirela kha zwiḁwe zwihulwane.

A zwi mangadzi u pfa Khathutshelo a tshi vho amba nga ha u gudisa Nkhangweleni uri vhathu vha khisana hani. Nahone ha pfi zwi tshi mu kondela na u tou sumbedza filimu ya 'ponography' kha ḁwana ane a mu dzhia sa wawe. Izwi zwi bvisela khagala tshiḁuhu na u sa fulufhedzea hune ha vha hone kha vhokhotsi vha si vha malofhani kha vhana vha vhafumakadzi vhavho.

Hunter (1995:85) a tshi sumbedza uri ndi ngani vhaponi vha tshi funa u sumbedza vhaponiwa filimu dza 'ponography' u bula hezwi:

Perpatrators, in grooming children for later sexual activities, show them sexually explicit material to get cooperation. They show them pictures of other children apparently happy to be performing sexual acts.

Nkhangweleni u sumbedza uri ene u a ofha u gudisiwa zwine a khou vhudzwa nga khotsi awe. Naho zwo ralo a vha tami u litsha zwe vha diimisela u zwi ita . Tshiṭuhu itshi tsha vhapondi muṅwali u tshi sumbedza nga ṅdila heyi:

Khathutshelo: A songo ofha tshithu. Kha ḡe a dzule hafha kha zwirumbi zwanga (*a mu kokodza a mu takula a thoma u mu mama. A tshi vho mu bvula zwiambaro*). (1997:28).

A zwi mangadzi u vhona Nkhangweleni a tshi bvulwa zwiambaro, ngauri u fundezwa hawe uri vhatu vha khisana hani ho vha ho livhiswa kha u vutshelisa kana u ṭuṭula zwipfi zwawe zwa vhudzekani.

Musi mupondi o diimisela u tambudza ṅwana lwa maḡuvha manzhi, u zwi ita nga ṅdila ya u fhembeledza lune ṅwana a nga zwi ḡowela, khamusi a fhedza a tshi vho tou zwi takalela. Ndi zwone zwine muṅwali a shumisa maipfi a vhaulenda a tshi ri:

Khathutshelo: Nkhangwe zwino ndi mukosi wa mini? A songo ofha tshithu a thi nga mu vhaisi lini. Ene u sedza zwi no ḡo itwa kha filimu a edzisa zwone. U ḡo vhona zwi ḡo ita. (*Khathutshelo a takuwa a dzhenisa khasete*) Kha i sedze. Hafhu a tshi khou sedza thungo? A songo ḡi ita ṅwana lini. U ḡo vhonisa hani o sedza thungo? Hafhu ndo ri ri ḡo edzisa yone. (*A mu kokodza a thoma u mu fara-fara*). (1997:28).

Khathutshelo u lingedza nga ndila dzothe u amba na Nkhangwe nga vhulenda sa izwi a tshi zwi divha uri izwi zwine a todou ita khae u do zwi toda tshifhinga tshothe musu mme awe vha siho. U itela uri Nkhangweleni a pfelese zwauri a hu na zwo khakheaho kha u ita zwa vhudzekani, u vhudzwa u pfi ha tsha vha nwana. Nga maipfi haya Khathutshelo u khou todou uri nwana a vhe na dzangalelo la u funa u vhona zwine zwa itwa kha filimu ya phonogirafi uri a do kona u edzisela musu a tshi fundedzwa.

Nga murahu ha u tambudzwa lwa vhudzekani vhana vha vhona vho kundiwa nga u vha shaya nungo dza u dilwela. Hu vha na mbudziso nnzhi dzine vha divhudzisa dzone. Dziwe dza dzimbudziso dza shaya phindulo, nwana a wana o hanganea. U hanganea honohu hu vhonala nga zwi bulwaho nga Nkhangweleni musu a tshi humbula uri mme awe vha khou vhuya lwendoni lwa kilabu lwe vha vha vho lu fara. U hanganea honohu ho sumbedzwa nga ndila heyi:

Nkhangweleni: Mma namusi vha a vhuya. Ngoho ndo awela.

Hezwino arali vha ri vha a tuwa nne ndi ya ha makhulu. Zwa Lavhutano na mulovha nne a thi tsha zwi imela ngoho. Havhala muthu vho mmbaisa ngoho. Zwino iyi dettol ye vha mpha i do nthusu nga mini? Zwino izwi zwauri nda vhudza mma vha do mmbulaha mara zwi nga vha zwi zwone? Huwe vha khou tou ntshutshedza havha muthu. Mara arali vha sa ntshutshedzi? Nahone vha ri mma arali nda vha vhudza a vha nga tendi. Vhone mma vha nga si tende lini, afhu divha iwe na iwe vha

tshi dzula vha tshi mmbudza uri Baba vha mpfuna nga maanda. Nahone vho tou diambela uri mma vha vha vhudzisa vha do vha vhudza uri ndi nne we nda da khavho ndi songo ambara. Tsha ndi tou fhumula, mma vha di dzula vha tshi amba uri vhasidzana vha ano maduvha ndi madabadaba vha kunga vhanna. Areḽi, tsha ndi fhumule khamusi a zwi tsha do dovha..... (1997:30).

Zwo bulwaho afho nḽa ndi maḽwe a masiandaitwa a tungufhadzaho kha u tambudzwa ha vhana. Dettol ye a nḽewa ndi tshiga tsha u sumbedza uri khotsi awe vha a divha uri zwe vha ita khae zwi nga vha zwo mu vhaisa vhudzimu hawe. Nga u shumisa Dettol yeneyi u do kona u tamba ngayo a fhola. Nkhangweleni u na vhuḽanzi ho fhelelaho kha zwe zwa bvelela fhedzi khotsi awe vha mu shushedza nga la u ri a vhudza mme awe vha do ri o tou vha yela a songo ambara. Izwi zwi fhungudza vhuḽifulufheli vhune a vha naho kha ene muḽe. U vhaisala muyani musi vha tshi mu vhudza uri a amba zwe zwa sala zwi tshi bvelela vha do mu vhulaha. Tshi nanḽesaho u mu dina muyani wawe ndi tsha uri ha na vhuḽanzi ha uri zwine vha mu vhudza vha nga zwi ita naa kana hai.

Hezwo zwoḽthe ndi zwone zwine zwa itisa uri vhana vho tambudzwaho, zwi hulusa lwa vhudzekani vha vhone tsha khwine kha zwoḽthe hu u fhumula vha si vhudze muthu nga zwine vha itwa. Naho u fhumula hu sa vha thusi nga tshithu vha vhona hu khwine kha u vhulawa, u humbulelwa zwe vha si ite kana u sa fulufhelwa kha zwine vha amba zwone.

Vhana vha pfesa vhuṭungu musi muṗondi a tshi dzulela u vha humbudza zwine vha fanela u ita i ndila ya u ḡitsireledza havho. Muṅwali u sumbedza vhuṭungu uvhu ḡuvha le Tshilidzi a vhuya lwendoni nga nyambedzano vhukati ha Khathutshelo na Nkhangweleni ngaaurali:

Khathutshelo: Nkhangwe kha ḡe a dzhie thundu ngeno.
Dzi ngeno butuni. (*A ya butuni*) Hafhu a zwi ambiwi. Na amba tenda ndo ni vhudza... (1997:30).

Nkhangweleni: Ndi zwone (*e eṭhe*). Ngoho havha muthu ndi muloi. Iḡa filimu ye vha ntsumbedza kana i ngafhi wee? Ndi ḡo i sedza nda sumbedza mma. Hai zwi nga si ite lini. ... Mma na vhone hii. Tsha ndi tou zwi litsha. Khamusi zwa vho ḡo dina. (1997:30).

Fhedzi naho phindulo ya Nkhangweleni i tshi sumbedza u pfesesa, e eṭhe u dovha a sumbedza u lwa ha mihumbulo yawe kha zwine a tama u ita malugana na u tambudzwa hawe lwa vhudzekani nga khotsi awe. Tshi mu khakhisaho ndi tsha uri ha ḡivhi uri mme awe vha ḡo ri u pfa zwe zwa bvelela vha zwi dzhiisa hani. Sa riwana muṅwe na muṅwe ha tami muṭani hu tshi vuwa bonyongo nga mulandu wawe. Hunter (1995:91) u tikedza zwo bulwaho afho nṭha nga u u ṭalutshedza zwi bvelelaho mihumbuloni ya vhana vho tambudzwaho lwa vhudzekani musi a tshi ri:

They will not talk about their victimization; they may find it too embarrassing, or they believe the threats made against them. Conflicting feelings of guilt, shame and confusion; of not really

knowing whose fault it was; and past experience in trying to tell someone often convince children that they will not be believed or that they will be punished.

Nga murahu ha u vhona kutshilele kwa Nkhangweleni ku tshi sumbedza u shanduka kha zwe kwa vha ku zwone, Tshilidzi u sumbedza u sa tsha pfesesa maitetele a n'wana wawe. Muñwali o zwi sumbedza nga ndila heyi:

Tshilidzi: Nñe Nkhangwe ngoho a thi tsha mu pfesesa. Mulovha khotsi awe vho vhuya vho vhilaela nga ndila ine a vha fhindula ngayo. O no sokou vha muñwe-vho. Ha takali naho a tou itelwa mini? Hafhu a tshi tou mu fara sa n'wana wawe. A si kanzhi vha tshi nga fhedza vhege vha songo ri vha tuwe nae vha mu rengele zwiñwe mavhengeleni. Zwino vhege yo fhiraho musu a tshi khou lwala a vho ngo ði mu isa ha dokotela nge nñe nda vha ndi na mushumo. Zwino a nga tou itwa hani? Ndi tshi ya u vhala vha ði sala nae na vhana fhano hayani. A hu na tshine vha sa mu itele lini... (1997:32).

Nga maipfi aya a Tshilidzi, muñwali u bvisela khagala kuhumbulele kune vhafumakadzi vho malwaho vhe na vhana vha vha nakwo kha vhanna vhavho. Kanzhi vhafumakadzi vha fhurea nga u vhona n'wana we vha tuwa nae a tshi n'wana tshetele kana u rengelwa zwiambaro nga khotsi. Izwi vha zwi livhanya na u funwa hawe. Ndi ngazwo maitetele ayo a tshi vha tsira kha u vhona khombo ya u tambudzwa lwa vhudzekani ine n'wana wavho a nga vha o livhana nayo kha uyo ane a sumbedza u nga u a mu funa.

Vhanna vha a ḡivha zwine zwa takadza na zwine zwa nga vhaisa mufumakadzi muḡwe na muḡwe. Mufumakadzi o ḡaho na ḡwana u linga nga ḡḡila dzoḡhe u sumbedza shango uri ḡwana wawe o ḡanganedzwa muḡani wonowo. Ndi ngazwo vhanna vha tshi shumisa u ḡala vhana avho i ḡḡila ya u wana zwine vha ḡoḡa. Vha a zwi ḡivha uri a hu na mufumakadzi ane a funa vhathu vha tshi vhona uri ḡwana we a ḡa nae ha funiwi nga khotsi awe a si wa malofhani. Musi Tshilidzi a tshi sumbedza u vha na dzangalelo ḡa uri Nkhangweleni a ye u thetshesela zwine zwa ḡo ambiwa nga vhashumelavhapo musanda, muḡwali u bvisela khagala u ḡala ha vhokhotsi nga ḡḡila heyi:

Khathutshelo: Nḡe nda amba tshithu a thi humeli murahu.
Inwi arali ni tshi khou ri kha ye, kha tshimbile.
Fhedzi-ha ni ḡivhe uri arali na ita ngaurali u bva ḡamusi u ḡo vha e ḡwana waḡu ni noḡhe.
Tshiḡwe na tshiḡwe tshine tsha mu kwama ni songo tsha mmbudza. Kani ni khou ri ngauri a si wanga a thi khou mu fara zwavhuḡi.
(1997:34).

Nga maipfi aya Khathutshelo u tou vha na vhuḡanzi uri o kwama vhudzivha ha mbilu ya mufumakadzi wawe, lune a hu na na ḡḡwe ḡḡila ine Nkhangweleni a nga dovha a tendelwa u ya musanda. Ngauralo Khathutshelo u vha o kunda sa izwi Nkhangweleni a sa ḡo kona u thetshesela vhashumelavhapo vha tshi amba nga ha u tambudzwa ha vhana. Izwi zwi ḡo mu thusa kha u ḡi bvela phanḡa na mushumo wawe sa izwi hu tshi ḡo vha hu si na tsivhudzo ye ḡwana a i wana. Nga murahu ha zwo bulwaho afho

nṯha zwi a pṯesesea u wana Muṯwali a tshi sumbedza vḥudifulufheli hune vhanna vha vha naho kha vḥafumakadzi vḥavho nga ṅḍila heyi:

Khathutshelo: (*e ethe*)... A hu na na uri mme awe a nga nkhubulela. U mpfulufhedza nga maanḍa. Hone-vho ndi khou ita tshivhi kha hoyu ṅwana. Aredḍi, ṅṅe ndi nga si tou litsha rambo ḽi phanḍa hanga lini. (*Hu dzhena Maitakhole*). (1997:36).

Vhanna vha fanaho na Maitakhole khonani ya Khathutshelo vha a kona u vhona zwauro u tambudzwa ha vhana lwa vḥudzekani hu tuṯuwedzwa na nga u alusa ṅwana we mufumakadzi a malwa e nae. Muṯwali u zwi sumbedza kha nyambedzano i tevhelaho:

Maitakhole: Izwo ṅṅe ndi nga si zwi kone lini. Zwa u fuwa ṅwana wa muṅwe? U fhedza a tshira tshau. Ndi vḥenevha vhana vḥane vha khou dzhenisa vḥathu khakhathini. Vḥunzhi ha vḥathu vḥane vha pfi vho binya vhana a si vḥenevha vho ḍiwaho navho?

Khathutshelo: Hezwo ndi ngoho. ṅwana a nga ni dzhenisa khakhathini ḽiṅwe ḍuvha. Hafhu a nga ḍi tou ḍiḍisa. Fhedzi inwi ni khou sokou amba, inwi waṅu ṅwana ndi mutukana.

Maitakhole: Vhenevho ndi vhone vho nḁḁaho, wa tou semana na mme awe u a dzhenelela. U ḁo pfa a tshi vho sokou boroda-boroda... (1997:37).

Kha nyambedzano heyi muḁwali a sumbedza uri a zwi na mushumo uri ḁwana ndi wa mbeu ifhio, hu wa musidzana kana mutukana , vhoṁhe vha a kona u tambudzwa. U dovha hafhu a tama u bvisela khagala uri tshiḁwe tshifhinga ḁwana ene muḁe u tou ḁiḁekedza, fhedzi maṁoni a vhathu zwi ḁi sala zwi tshi pfi u khou tambudzwa.

Maitakhole u bvela phanda nga u sumbedza zwiḁwe zwa zwiṁṁwedzi zwa u tambudzwa ha vhana. Muḁwali o zwi vhea ngaaurali:

Maitakhole: ...Hafhu hezwi zwithu zwa u ita vhana vhasadzi zwo no ḁala lune zwa sa ambiwa vhana vha ḁo shengela. Hafhu vhathu vhane vha zwi ita vha a vha shushedza havha vhana. U a wana a sa ambi ngauri o vhudzwa u pfi ndi ḁo ni vhulaha. Kana a ḁi tou shona u vhudza riḁe vhabebi vhawe... (1997:37).

Mvelele ndi tshiḁwe tsha zwiṁṁwedzi tshine tsha vho shumiswa sa tshiiṁangu tshine vhathu vha ḁitsireledza ngatsho musi vha tshi ṁḁou ri vha si vhone mulandu wa zwine vha khou ita. Kanzhi mvelele i bulwa musi vhathu vha tshi ḁiimelela ho no kandekanywa pfanelo dza vhaḁwe. Muḁwali a tshi sumbedza uri ndi lini hune mvelele ya si fanele u shuma u zwi vhekanya nga ḁdila heyi:

Vho-Maḁuwa: Huḁwe u tambudza ndi hune vha wana ḁwana a sa ḁewi pḁanelo dzawe kana a sa londiwi vhupfiwa hawe. Ndi fhaḁa hune ḁwana a itiswa zwithu zwine a si zwi fune. Khamusi vhone mubebi vha mu kombetshedza munna ngeno ene muḁe a sa mu funi.

Vhakoma: Kha vha ri ndi vha fare mulomo zwiḁuku heneḁho. Musi izwo zwa u malisa ḁwana ndi mvelele, zwino ri a lwa na mvelele?

Vho-Maḁuwa: Arali ri tshi khou londa pḁanelo dza ḁwana ri tea u lwa na mvelele arali i tshi ita uri ḁwana a vḁaisale... (1997:40).

Tshiḁwe tsha zwiḁuḁwedzi zwa u tambudzwa ha vḁana ndi vḁafumakadzi vḁane khavho munna a re wavho a tshila sa muruḁwa. Khavho hu vha hu si na na lufhera lune vha lu siela ḁuvha ḁine munna a nga ita zwithu zwe vha si zwi lavhelele khae. Ndi zwone zwine na Nkhangweleni a tshi tambudzwa nga khotsi awe a pḁesesa zwauri naho a nga vḁudza mme awe zwine a khou ḁangana nazwo, a vha nga mu kholwi. Muḁwali u sumbedza izwi nga ḁdila heyi:

Nkhangweleni: (e eḁhe) Ngoho ḁḁe ndi khou tambula. Havha muthu vha nga vha a mpfuna ngeno vha tshi khou ntambudza. ḁḁe ndo neta nga hezwi zwine vha nnyita musadzi wavho. Zwino mma naho nda vha vḁudza a vha nga tendi. ḁuvha ḁiḁwe na ḁiḁwe vha vha vha tshi khou vha khoḁa na u amba uri ḁḁe vha mpfuna nga maḁḁa.

Zwino heyi thundu vho nthengela uri ndi si
ambe zwa mulovha... (1997:47).

Tshiṅwe tsha zwikili tshine vhomme vha tshi shaya ndi u kona u dzula fhasi na
ṅwana a tshi amba vha mu thetshesela. U thetshesela honohu ho vha hu tshi nga
fhungudza u tambudzwa ha vhana hune ha bvelela ḍuvha ḵiṅwe na ḵiṅwe. Muṅwali u
sumbedza u shaea ha tshikili itshi tsha u thetshesela kha mufhindulano vhukati ha
Tshilidzi na Nkhangweleni nga ṅdila heyi:

Nkhangweleni: Mmawee!

Tshilidzi: Hii (*He hwi*) Na mmbidza na dovha na
fhumula. Ambani.

Nkhangweleni: Ndi uri (*a fhumula*).

Tshilidzi: Tsho, mathina a ni na mafhungo. Nṅe tsha
ndi yo shuma mishumo yanga (*Vha mbo ḍi
bva*)

Nkhangweleni: Kha mme anga zwo bala. Vha dzula vho
humbula mishumo na Baba. Zwauri nṅe ndi
na mafhungo a vha na ndavha nazwo...
(1997:48).

Kha mme ane a ḍifha tshifhinga tsha u thetshesela ṅwana wawe a tshi amba,
kuambele kwa Nkhangweleni kwo vha ku tshi ḍo mu tsivhudza uri u na mafhungo
ane a nga vha a tshi tou balelwa u a amba. Hezwi zwo vha zwi tshi ḍo tuṅuwedza
Tshilidzi u ṅoḍa u ḍivha uri ndi mafhungo-ḍe ane ṅwana wawe a balelwa u mu
phulela one. Izwi o vha atshi nga zwi ita nga u amba nae nga vhulenda, a tshi ita a
tshi vhudzisa zwine zwa takadza na zwine zwa si fushe ṅwana wawe afho muṅani.

Zwiṅwe zwi tṅṅuwedzaho u anda ha vhana vha tambudzwoho nga vhabebi kana mashaka ndi kuhumbulele kwo shandeaho. Vhaponḁi vha re na vhushaka na mupondiwa vha a zwi ḁivha zwaṅuri naho hu nga humbulelwa uri ṅwana u khou tambudzwa, muhumbuloni wa mme hu ḁa vhathu vhanṅḁa u thoma. Muṅwali u sumbedza Tshilidzi a si na na muhumbulo wa uri munna wawe a nga vha e ene ane a khou mu tambudzela ṅwana nga ṅdila heyi:

Tshilidzi: (U eṅṅhe u khou bika) ... Arali ro vha ri tshi dzula na muṅwe muthu ndo vha ndi tshi ḁo ri zwo itea. Zwino hafhu hu si na muṅwe muthu... Kani ngoḁo ṅwananga o silingiwa? Ndi ḁo vha ndo dzulela ngomu vhadededzi vha tshi khou nnyambisela ṅwana. Hafhu vhadededzi vhaṅwe a vha itei vhanani... (1997:48).

Vhomme vha dovha hafhu vha ṅea tṅṅuwedzo khulu ya u tambudzwa ha vhana nga u vha vha na lutendo lwa uri vhana vhavho vha nga pfa vho tsireledzea na u vhoḁholowa khwiṅe zwanḁani zwa vhokhotsi u fhira zwavho. Hezwi zwi bvelela hu si na ndavha uri ndi khotsi wa malofhani kana hai. Leberg (1997) u sumbedza mupondi a tshi ḁiita u nga ndi ene ane mupondiwa a kona u mu pfesesa. Mupondi onoyu u sumbedza u nga kona u amba na u thetshesela ṅwana uyo u fhira muthu muṅwe na muṅwe. Muṅwali u sumbedza maitete aya ngaaurali:

Khathutshelo: Nṅe nga Dziswondaha na Migivhela inwi no ya u vhala na dzikilabuni, ndi vhona a tshi khou ḁi tamba a tshi sea. U a vhoḁholowa hezwi a na nṅe. Ri sa athu mu vhidza ri vhavhili, imani ndi

ḡo mu vhidza nda amba nae. Khamusi u ḡo
mmbudza hetshi tshine tsha khou mu dina...
(1997:50).

Naho Khathutshelo a tshi vho vhona u nga tshiphiri tshawe tshi nga bvela khagala u dovha a ḡikhwathisa nga ḡa uri zwine a ḡivhisa zwone Tshilidzi ha vhoni zwi tshi ḡo dina. Hezwi zwi ri sumbedza uri vhapondi vhane vha tambudza vhana vha thoma nga u u puḡana nyito iyo vha sa athu ḡidzhenisa khayoy vha vhona zwauro zwi ḡo konadzea. Maelana na fhungo heḡi muḡwali o zwi vheisa hezwi:

Khathutshelo: Na khezwi izwi zwithu zwi tshi nga zwi ḡo dina.
Tshilidzi o no salesa hoyu ḡwana murahu, u ḡo
nga a sa vhuya a amba. A zwi dini, Tshilidzi ndi
musadzi wanga ndi a mu ḡivha, ndi ḡo zwi
dzudzanya. (1997:50).

Musi Tshilidzi a tshi ya khosoni, Nkhangweleni nga u ḡivha zwine zwa ḡo sala zwi tshi itwa nga khotsi awe u humbela uri vha iswe ha makhulu wawe. Izwi zwi dina Khathutshelo ane a pfa uri Nkhangweleni u tea u humbudziwa masiandaitwa a u dzumbulula u tambudzwa hawe. Muḡwali u zwi vhea ngaaurali:

Khathutshelo: Zwino inwi ni tshi vho ri ni yo sala ha makhulu,
ho no tshinyala mini fhano hayani. Na tou
amba fhedzi, ni songo hangwa zwine zwa do
itea. Vha ḡo ni sema vha ni pandela vha ri ni
ḡabaḡaba. Zwino khwine ndi u tou ḡi

fhumulela. Zwo pfala musi Nkhangwe. (*A takuwa a bva*) (1997:53).

Maitele a Khathutshelo a vhaisa na u ḁaḁisa Nkhangweleni lune a sala a si tsha ḁivha tshine a fanela u ita. Zwi nga maano maḁwe na maḁwe ane a ḁa muhumbuloni wawe a pwashekanywa nga nyofho dzine a ḁavhelwa nga khotsi awe tshifhinga tshoḁhe. Muḁwali u sumbedza ḁaḁo na vhuḁungu vhu re kha Nkhangweleni ngaurali:

Nkhangweleni: (*E ethe*) Ngoho zwithu zwa hone. Kani na makhulu nda vha ḁwalela vhurifhi a vha nga tendi. Khamusi na vhone vha ḁo ri ndi ḁḁe we nda thoma. Tsha ndi tou zwi litsha. Ngoho havha muthu ndi tama vha tshi tou fa. ḁḁe ndi ḁo ḁiposa badani hu tshi khou ḁa goloi nda fa nda awela. Ndi ḁo ri ndi khou tshilela mini? (*Miḁodzi ya thoma u bva*). (1997:53).

U khakhisea kha u vhala zwi amba u thithisea ha pfunzo. U thithisea ha pfunzo ngeno zwi tshi amba u khakhisea ha vhumatshelo ha ḁwana. Muḁwali u isa phanḁa nga u ri sumbedza masiandaitwa a u tambudzwa ha vhana a tshi ri:

Nkhangweleni: (*E ethe*) Ngoho ḁḁe a thi ḁivhi uri ndi ite mini? Zwino avha munna vha tshi vho dovha vha amba zwa filimu dzavho ndi ḁo tou ita hani? Vha khou tou vhona u nga izwi zwithu zwavho ndi a zwi funa ḁḁe lini? Nazwino khamusi vha a penga. Hu na muthu o takalaho ane a nga ḁwa

o dzula a tshi khou vhona zwithu zwo rajaho?
Musi na u nengisa zwi a nengisa. Ndi tshi vhala
ngoho nda humbula hezwiḽa zwithu a thi tsha
kona u vhala... (1997:53).

U tsa ha kushumele kwa Nkhangweleni tshikoloni zwi mangadza vhadededzi vhane
vha mu funza. Nga murahu ha u feila thesite ya mudedekadzi Vho-Nora,
Nkhangweleni o ḽi rwiwa sa vhaḽwe vhana. Tshi mangadzaho Vho-Nora ndi tshililo
tshawe tshi sa fheliho. Ndi zwone zwine muḽwali a zwi amba nga ḽila heyi:

Vho-Nora: Zwi tou nga a si u sa vhala. Zwiḽa ndi tshi ni
khou lilela zwa u rwiwa fhedzi na ri hai, hu na
zwiḽwe. (*A tenda nga thoho a dovha hafhu u
lila...*) (1997:57).

Nga murahu ha musii Nkhangweleni o ambulula zwoḽthe zwe a vha a tshi itwa nga
khotsi awe na zwe vha mu vhudza, u vhone a tshi nga ha na vhuḽanzi ha uri zwe a
ita ndi zwone na kana hai. U shaya vhuḽifuluheli na nyofho zwi kha ḽi vha zwo mu
vhofha. Muḽwali u zwi sumbedza ngaurali:

Nkhangweleni: ...Kani mma vha ḽo ntsinyutshela? Areḽi zwino
nḽe ndo vha ndi tshi ḽo ita hani? Ndi nga sokou
fhumula ndi tshi khou pfa vhuḽungu ngaurali?
Kani vha ḽo ri khavhe ndi thome nga u vhudza
vhone? Mara ngavhe ndi vha vhudze vho vha
vha sa ḽo nkholwa, musii vha dzula vha tshi

mmbudza uri baba vha mpfuna nga maanda.
(1997:62)

Zwine zwa itiwa musii n'wana a tshi tambudzwa, zwi hulu lwa vhudzekani zwi a konda na u shonisa u zwi talutshedza vha nwe vhatu vho u sedza. Aya maitele a vha ma nwe a tu tu wedzaho u di ya phanda ha u tambudzwa ha vhana lwa vhudzekani ngauri vha pondi vha a zwi divha uri vha do ponya ngazwo. Mu n'wali u sumbedza u vhi fha ha u dovhooliswa ha n'wana u amba zwo bvelelaho nyitoni ya u tambudzwa lwa vhudzekani nga ndila heyi:

Vho-Maduwa: A kondelele. Vha a divha Vho-Thidi, arali ndo vha ndi na maanda hezwi zwa uri n'wana a dovhoolole vhu tanzi lunzhi-lunzhi ndo vha ndi tshi do zwi vhulaha. Ngavhe vha tshi ri a ambele kha khasete zwo vha zwi khwi ne. Hezwi zwi ita uri vhu n'zhi ha vhatu vha teledze u di sa milandu yo raliho na ya u binyiwa.
(1997:62).

Zwine vhomme vha ofhesa kha vhana vha vho musii vho tambudzwa lwa vhudzekani ndi u vhi fha ha vho muvhilini. Zwine zwa sumba uri vha shavha zwine zwa do vho nwa nga vhatu ngeno tsha ndeme tshine tsha tea u sedzuluswa u mutsiko u re nga ngomu hawe. Hezwi zwi vha isa n'wana ngauri u vha a tshi khou vho na mme vha ne vha humbulela vho ne vha ne fhedzi. Mu n'wali o sumbedza izwi kha nyambedzano heyi:

Vho-Maḁuwa: Vho-Khakhu, vha songo lila nahone vha songo ambela nṯha. Zwi ḁo tshuwisa ṅwana a si tsha vhoḁholowa zwavhuḁi.

Tshilidzi: Kani ṅwananga o vhiḁha muvhilini? Ngoho kha vha mu thuse?

Musi Tshilidzi a tshi ṯalutshedzwa zwe zwa bvelela kha ṅwana wawe, na zwa uri mubveledzi wazwo ndi nnyi, u sumbedza u sa kholwa zwine a khou pfa nga nḁevhe dzawe. Izwi a zwi mangadzi sa izwi o vha o vhea fulufhelo ḁawe loṯhe kha munna wawe. Muṅwali u sumbedza u sa kholwa ha Tshilidzi kha zwine a khou vhudzwa nga ṅdila heyi:

Tshilidzi: Lini? Khotsi awe? Zwi nga si itee. Hai a si zwone hezwo. Vha khou amba khotsi awe vhaḁhio vhone? (1997:68).

Kha mufumakadzi u funiwa ha ṅwana nga khotsi a si wa malofhani zwi thivha vhuṅwe vhuḁhi hoṯhe hune ha nga bvelela muṯani. Muṅwali u bvisela izwi khagala musi a tshi ri:

Tshilidzi: Baba, ṅṅe ngoho ndo vha ndi sa vhoni tshithu. Ndi ḁi ri ṅwana u khou funiwa. Wa vhona muthu a tshi ṯanganedza ṅwana wau a thi ri u tou takala mathina ene u na zwawe... (1997:74).

Nga murahu ha musu u tambudzwa hothe ha vhana ho bviselwa khagala, masiandaitwa azwo tshinwe tshifhinga avha a shushaho. Izwi zwi vha zwo tshiwedzwa nga ndila ine mulandu wa tshimbilisa zwone. Vhana vha vhaisalesa muyani musu vha tshi vhona zwothe zve vha ita zwi sa vha thusi nga tshithu. Vha vhona vho latudzwa zwihulu nga muthu we vha vha vha tshi vhona uri u a vha funa. Izwi zwi sia vha si tshe na dzangalelo la u tshila . Izwi ri zwi vhona nga zwo nwalwaho nga Nkhangweleni kha vhurifhi hawe he a siela mme awe musu a tshi divhulaya he khaho ha vha ho nwalwa hezwi:

Ndo kongelela ndo neta. Ndo vha ndi tshi ri naho khotsi anga vha vhukuma ndi si na tenda ndi na mme. Zwino ndo zwi vhona uri nne a thi na wanga. Ndo vha ndi tshi ri naho zwo vhidha ndo itwa zwine vhanwe vhana vha si itwe tenda ndi na mme anga vha no mpfuna. Mathina ndo vha ndi tshi khou difhura. Vhone a vha ntanganedzi nahone a vha mpfeli vhutungu kha zwothe zwo bevelelaho...Kha vha sale na vhana vhavho na munna wavho... (1997:103).

Nkhangweleni u sumbedza o fhelelwa nga fulufhelo tshothe kha mme awe. Ha pfesesi uri mme awe vha nga kona hani u vhuvelelana na khotsi awe vhe vha ita tshihuhu tshingafhangafha tsha u mu tambudza lwa vhudzekani. Ntha ha zwothe vha dzhia vhanwe vhana vha huma navho ene vha mu sia ha makhulu.

3.3 MANWELEDZO

Ndima heyi i ri dzumbululela khombo ya u tambudzwa lwa vhudzekani ha vhana nga vkhokhosi vha si vha malofhani. Hezwi zwi ri disela tshifanyiso tsha uri vhomme a vho

ngo tea u tou vhea fulufhelo lavho lothe kha vhanna vhavho, nga maanda musii vhe
na vhana vhe vha malwa vhe navho.

NDIMA YA VHUNĀ

4.1 MARANGAPHANĀ

Na kha yeneyi ndima, tzedzuluso i ḁo isa phanḁa i tshi sumbedzisa nḁila ine vhana vha tambudziswa zwone, zwine zwa itisa uri vha tambudzwe na masiandaitwa azwo. Afha tsenguluso i ḁo ḁitika nga bugu ya ḁirama ya Nefefe: '*Milomo ya nḁukala*'.

4.2 TSENGULUSO YA U TAMBUDZWA HA VHANA ZWI TSHI TIKEDZWA NGA BUGU YA NEFEFE M.P. '*MILOMO YA NUKALA*'.

Hu na hunzhi hune ra wana vhana vha tshi ambiwa navho nga vhabebi nga nḁila ya u sokou vha semekanya, ngeno hu si na tshine muthu a nga tou sumba uri o tshinya. Nga murahu ha musu Tsumbedzo o kundelwa u sheledza miri ya khotsi awe Vho-Bukuḁa, muḁwali u bvisela khagala zwine vhana vha ḁangana nazwo nga nyambedzano heyi:

Tsumbedzo: (*O no dzula fhasi*) Ndaa baba!

Vho-Bukuḁa: Voo...! Vo vo...! Iyo ḁhoho i ya tou shuma
zwavhuḁi?

Tsumbedzo: Ho itea mini baba? (2008:2).

Nga murahu ha maipfi a Vho-Bukuḁa a vhuhali Tsumbedzo u sumbedza u sa pfesesa uri o tshinya mini, sa izwi hu si na tshe a ita tshine tsha tea u mu vhaisisa muyani ngaurali.

Muñwali u bvela phanda nga u sumbedza vhana vhane vha vhaiwa mivhili zwi songo vhuya zwa tea. Nga murahu ha musi Tsumbedzo o talutshedza uri o kundiswa u sheledza miri nga mulandu wa uri u khou vhala, muñwali u bvisela khagala tshihuhu tshine vhanna vha ita kha vhana vhavho nga ndila heyi:

Vho-Bukuṭa: Hoo! Namusi miri yanga i edela yo la vhuswa sa vhathu. U ya divha ndi do u(*Nga mulatela kha mulomo wa Tsumbedzo bo!*).

Tsumbedzo: Mm.....! Vho mmbaisa baba! (*U khou amba nga u ralo a tshi khou pfa malofha*) (2008:2).

Musi Vho-Takalani mme a Tsumbedzo vha tshi vhilaela nga ha u rwiwa ha nwana wavho, khotsi awe vha fhindula hezwi:

Vho-Bukuṭa: Hai! U khou vhulahlwa mme anu! (*Vha a kharamedza Tsumbedzo nga mulenzhe a ya a kudana na luvhondo*). (2008:3).

U sumbedza uri zwe Vho-Bukuṭa vha rwiwa zwone Tsumbedzo zwo vha zwo kalula, muñwali u bvisa vhupfiwa ha mme awe nga ndila heyi:

Vho-Takalani: ... A vha nwana wa mu rwa nga u raja? A ri hani zwauri nwana u ya kaidziwa. U kaidza hu na kukaidzele. Hafhu na mutambi wa bola a tshi i bvuvhula a tshi i vhavhalela-vho. (2008:3)

Nga u fanyisa bola na muthu muñwali u sumbedza uri tshiñuhu tshe tsha itwa nga Vho-Bukuṭa kha ñwana wavho tsho ñaṅesa. Arali na mutambi wa bola a tshi kona u vhavhalela bola i si naho malofha na zwipfi, muthu ene u balelwa ngani u ita zwi fanaho na zwezwo kha muñwe muthu ngae.

Vhanna vhane vha tambudza vhana vhavho lwa vhudzekani vha anzela u thoma nga u vha shushedza vha sa athu na u vha vhudza zwine vha ṭoḁa u ita khavho. Izwi hu vha u itela u dzula wo vhea maṭanzu uri na tshini tshine wa ṭoḁa u ḁivhe uri u ḁo tshi wana. Nga murahu ha musu Vho-Bukuṭa vho no kombetshedza Ntshengedzeni ñwana wavho wa musidzana u vula muṅango wa nḁdu yawe, a vha funi u sengiswa uri ndi ngani vha tshi khou loḁela vothi. Muñwali u sumbedza mishushedzo ine ya itwa nga vhokhotsi kha vhana nga ṅdila heyi:

Vho-Bukuṭa: ḁo fhumula u thetshelese hu khou amba nḁe ṭhoho ya muḁi! U songo vhuya wa fanywa wa nnyitela phosho na luthihi. Ngauri wa vhuya wa tou nnyitela phosho, wo fa. U khou mpfa zwauri ndi khou ri mini?

Ntshengedzeni: (*A tshi vho thoma u tswimila*) Ndi khou zwi pfa baba.(2008:6).

Lufu lu ofhiwa nga nnyi na nnyi shangoni. A zwi mangadzi Ntshengedzeni a tshi ri u vhudzwa u pfi a songo vhuya a ita phosho, a zwi tenda nga u ṭavhanya nahone a tshi khou lila. Nwana u vha o sedza khotsi a zwi vhona nangoho vha tshi nga mu vhulaha.

Nga Tshivenda lufherani lune lwa shumiswa nga vhabebi a lu dzhenwi nga nwana. Ntshengedzeni zwi a mu mangadza musi a tshi vhudzwa nga ha u adzela fhethu hune nga mvelele a si fanele u hu dzhena. Naho ene o vha a sa pfesesi uri vha amba mini, khotsi awe nga ha 'u adzela' vho vha vha tshi amba u tangana nae tshihulwane. Muñwali u zwi vhea nga ndila heyi:

Vho-Bukuṭa: Yaa.....! Zwino iwe u bva matshelo u khou tea u ḡa u adzela mme au mmbete hangeini lufherani lune nda eḡela hone matsheloni mañwe na mañwe, u saathu ya tshikoloni mme au vho no bva.U khou zwi pfa?

Ntshengedzeni: Baba zwi nga si ite lini Nḡe...nḡe.....! (2008:7)

Vhapondi vha vhana kanzhi vha sumbedza tshiṭuhu tshine muñwali a tama u tshi bvisela khagala nga ndila heyi:

Vho-Bukuṭa: U mbo ḡi fhumula uri tshete! Ndi ḡo u huvhadza arali u tshi khou ṭolou ṭwa u tshi khou mmbambisa mukumba nga maṅo. Ṭavhanya u eḡele hafha nṭha ha mmbete!(Vha a mu khamedza a wela nṭha ha mmbete)

Ntshengedzeni: (A tshi khou lila) Ba-baba! Vha songo ita Tshithu baba! Zwo-zwo khakhea hezwo zwine vha khou ita zwone baba! Ndi khou tou humbela kha vha nnditshe!Ndi khou tou humbela nga zwanda zwivhili baba!

Vho-Bukuṭa: U ḡivha mini u tshe ṅwana! Ndi hone u tshi
khou aluwa!

Ntshengedzeni: Yowee! Vha khou mmbaisa baba! Ndi
khou tou humbela kha vha nnditshe! Yowee!
Baba! Ndi khou vhaaisala!

Vho-Bukuṭa: Kondelela ndi hone u tshi khou aluwa.
(2008:8).

Tshiṭuhu tshi no khou itwa nga Vho-Bukuṭa tshi sumbedza khotsi a si na luvalo.
Naho Ntshengedzeni a tshi vha sumbedza vhuṭungu vhune a khou vhu pfa, khotsi
awe vha sumbedza u sa zwi dzhiela ṅṅha. Vha tou zwi ḡivha zwavhuḡi zwauro
Ntshengedzeni a nga vha a si na tshenzhemo ya zwine vha khou ṭoda u mu ita,
fhedzi vhone vha dovha vha zwi ita nga u sa londa.

Vho-Bukuṭa vha engedzedza vhuṭungu muyani wa ṅwana wavho. Izwi muṅwali o
zwi bvisela khagala nga ṅdila heyi:

Vho Bukuṭa: (*Vho no fhedza zwe vha vha vha tshi khou ita
zwone*) Zwino a si zwenezwi ndo fhedza.
Zwenezwi ndi pfe mme a u vha tshi khou zwi
ḡivha. Kale wo vhulungwa wa shone. A zwi
vhudziwi muthu hezwi zwithu. Ndi tshiphiri
tshashu ri vhavhili. U khou zwi pfa? (2008:8)

U kundwa u ḡilamulela ha Ntshengedzeni kha khotsi awe hu mu shaisa vhuḡifulufheli
hoṭhe na u sumbedza u vhaaisala muyani lune a vhone hu si tshe na ndeme ya zwine
a tshilela zwone. Vhupfiwa honohu muṅwali o vhu bvisela khagala nga ṅdila heyi:

Ntshengedzeni: (*U sala a tshi khou amba e eṭhe a shi ḡi ralo u lila*) Hu- hu- khou itea mini ngoho?Kho- khotsi anga vha- vha khou tou nṭulela ngoho! Ndi ndi mini zwenezwi zwe vha vha vha tshi khou ita kha nṅe? (*U vusa tshililo tshone- tshone*) Ndi zwi vhudze nnyi izwi zwithu? Hone hafhu hu tshi pfi ndi ḡo vhulawa arali itshi tshiphiri nda nga tshi phulela muṅwe muthu. Ndi- ndi tou ita hani zwino? Ngo- ngoho arali ndi ri u bebwa nga mme anga ndi fe! Ndi musi ndi songo ṭangana nazwo hezwi zwe nda ṭangana nazwo ṅamusi. (*U a lila lwa u ṭungufhadza*). (2008:9).

Mafhungo a Vho-Bukuṭa a uri zwe vha ita a zwi vhudzwi muthu zwo vhudzwa tshi na nḡevhe. Tshikoloni ṭhama ya Ntshengedzeni Muofhe, u sumbedza u sa fushea nga nḡdila ine a vhone a tshi nga muthu a lwalaho ngaho. Musi Muofhe a tshi lingedza u ṭokonya Ntshengedzeni uri a ambe zwine zwa khou mu dina ri pfa hezwi:

Muofhe: Litshani mafhungo a u nkanganyedza, ri ambe mafhungo a u vhai sala haṅu. Mutakalo wa muthu u na ndeme u fhirisa hezwo zwine na khou amba zwone.

Ntshengedzeni: Muofhe ndi tou amba lungana uri ni kone mpfesesa?

Muofhe: U amba uri mini?

Ntshengedzeni: Ndi ambe ni zwi pfesese zwauri a thi khou lwala? Ndi khou dovhola hafhu. A thi khou lwala wee! Inwi ni tou nga ni do vhuya na mbora matsina. Kha ri ambe mafhungo a tshikolo ri litshe haya a si a tshikolo. Zwa midini ya vhañwe u nga si zwi dzudzanye wa zwi kona arali zwo kombama u bva kale. (2008:12).

Kha nyambedzano heyi muñwali u sumbedza u diimisela ha Ntshengedzeni kha u sa tama u amba zwine zwa khou itea vhutshiloni hawe.

Muofhe u nana u vhaisa muya wa Ntshengedzeni musi a tshi mu vhudza uri muthu a vhuya a tangana na khotsi awe tsha dovha a beba na luthihi. Musidzana muñwe na muñwe u na mitoro ya u divhona e na muta na vhana vha re vhawe. Izwi zwi bvaho mulomoni wa Muofhe, kha Ntshengedzeni zwi nga vha zwi khakhisaho vhumatshelo hawe hothe. Ndi zwone zwine e a tshi fhindula a ri:

Ntshengedzeni: Khezwi ni tshi ri tshuwisa riñe vhañwe Muofhe?

*(U ya sedza thungo nga u tavhanya a phumula
zwkamba zwe zwa vha zwi tshi khou thoma u
dadza mafo). (2008:16).*

U tambudzwa ha Tsumbedzo lwa muyani na u vhaiswa muvhili zwi mu swikisa kha u shaya vhuḍifuluheli kha vhuimo hawe mutani wa vhabebi vhawe. U semekanywa na u dzulela u buḍukanywa ngeno hu si na tshine tsha tou pfi khetshe tshe a tshinya zwi sia a sa tsha pfesesa zwi re muhumbuloni wa khotsi awe. Muñwali u sumbedza

ndado ine vhana vha dzheniswa khayona vhabebi musi vha tshi tambudzwa ngeno vha sa vhoni tshe vha tshinya nga maipfi haya:

Tsumbedzo: Tshiwe-vho tshe nda pfa a hu na. Ndo vha ndi tshi vho delwa nga muhumbulo wa uri kaniha khotsi anga vha na vengo na nne nge nda da fhanomuḍini ndi tshi tshimbila. Zwa vho sia ndi si tanzhe la fhanomuḍini. (2008:21).

Muḥwali u isa phanda nga u sumbedza u vha isala muyani ha Tsumbedzo lune a vho sumbedza u toḍou lila .Vhuḥungu honoho hu nga pfala zwavhuḍi musi hu tshi bulwa hezwi:

Tsumbedzo: A thi khou tou vha nyadza musi vha tshi pfa ndi tshi amba nga u rali. (*A tshi vho thoma u tswimila*) Ndi uri nne ndi khou pfa vhuḥungu hezwi ndi hafha. Mbilu yanga i khou vhavha nga maandza nga hezwi zwine khotsi anga vha khou nnyita zwone. (2008:21).

Vhuḥungu vhune ha pfiwa nga Tsumbedzo vhu nga nana u pfesesea musi u tshi thetshesela maipfi a bvaho mulomoni wa Vho-Bukuḥa a u goḍa na u titilidza ḥwana a re wavho zwi songo vhuya zwa tea. Uri hu kone u vhonele u tambudza lwa muyani ha Tsumbedzo muḥwali u zwi vhea nga ḥila heyi:

Vho-Bukuḥa: Kha vhale a phase ḥwananga! Zwino ili la thoho ya mugopi li ri li nga vha li khou humbula

u ya u vhala nga tshifhinga-de? Tsumbedzo
namusi bugu a dzi vhaliwi. (2008:24)

Musi Tsumbedzo a tshi lingedza u talutshedza uri hafho hune a vha hone o tou dela zwiliwa, Vho-Bukuṭa vha pfa uri zwe vha mu goḁa ngazwo a zwo ngo vha fusha. Vha engedzela ṛwana wavho vhuṭungu nga hezwi:

Vho-Bukuṭa: (*Vha tshi mu rwa nga mulaṭela*) U a zwifha mani! Zwi ngafhi zwiliwa zwa hone zwe wa vha u tshi khou zwi ḁa? U ndzhia wa nnyita tshixele tshi sa humbuli ndi a vhona-i? (2008:24).

Nga murahu ha mulaṭela, Vho-Bukuṭa vha ḁi pfala vha tshi kha ḁi vha na sakha ḁa u pfisa Tsumbedzo vhuṭungu naho a tshi khou imelelwa nga mme awe. Vha isa phanda na u mu tambudza lwa muyani vha tshi ri:

Vho-Bukuṭa: Ndi ndeṛwa heḁi ḁithu. Ni a ḁivha ni songo imelela ṛwana a tshi khou ita zwa vhendeṛwa na mazwifhi. (2008:25).

Zwiito zwi itwaho nga Vho-Bukuṭa kha Tsumbedzo zwi vhaisa Vho-Takalani mme awe, lune tshifhinga tshinzhi vha lingedza u mu imelela. Naho Vho-Bukuṭa vha tshi ḁilamulela nga ḁa uri vha khou onyolosa ṛwana, Vho-Takalani a vha vhuyi vha tendelana navho. U tambudzwa ha Tsumbedzo hu sumbedzwa hu tshi khou itiwa nga khole hu na zwine Vho-Bukuṭa vha ḁo vhuelwa ngazwo. Muṛwali u bvisela khagala ndivho ya Vho-Bukuṭa nga u ṛwala hezwi:

Vho-Bukuṭa: (*Vha tshi sala vha tshi amba vhe vhoṭhe*) U ya penga hoyu musadzi. Hoyu mutukana ndi fanela u dzula ndi tshi khou mu kadzinga. Ha faneli u wana tshifhinga tsha u diphina, vhunga a tshi nga wana tshifhinga tsha u vha tsini na Ntshengedzeni. Zwa ralo tshiphiri tshanga tshi nga vho ḡo bvela khagala. O tea u mmbona sa ndau mutukana. A re Ntshengedzeni iṭali o no ḡi tou vha lufarathonga lwanga. Litshani ndi diphine nga maanda anga. Khokhonya iṭali i tshi ḡa maanda ayo. (*Vha a setshelela*). (2008:26).

Tshikoloni musi vhadededzi vha tshi vhona mushumo wa Ntshengedzeni u sa tsha divhalea a vho ngo peta zwanḡa vha zwi litsha. Izwi zwi vhonele musi Vho-Raṅwedzi vhane vha vha ṭhohoyatshikolo vha tshi sumbedza Ntshengedzeni masiandaitwa kha ṅwana a songo dzudzanyeaho muhumbuloni. Muṅwali vho vhea masiandaitwa ayo nga ṅdila heyi:

Vho-Raṅwedzi: ... Ntshengedzeni! U sa dzudzanyea ha muthu muhumbuloni wawe zwi khakhisa na mutakalo wawe. Kha ṅwana wa tshikolo na kushumele kwawe kwa pfunzo dzawe ku a khakhisea. Zwino ndi zwine zwa khou bvelela kha inwi Ntshengedzeni ṅwananga.... (2008:34).

Muhumbuloni wavho Vho-Raṅwedzi vho vha vha tshi ri khamusi u ḡo bula zwine zwa mu dina, fhedzi zwe vhutoto.

U sa dzudzanyea ha Ntshengedzeni hu dovha ha ṭalutshedzwa nga mudedekadzi Vho-Ramuntswu phanḡa ha vhabebi vhawe. Muṅwali u sumbedza maṅwe a masiandaitwa a ṅwana a songo vhofoholowaho muhumbuloni nga ṅdila heyi:

Vho-Ramuntswu: ... Zwiitwana zwa Ntshengedzeni ano maḡuvha ngoho a zwi khou vhuya zwa pfesesea na luthihi. A zwi konḡi kha Ntshengedzeni uri u wane o eḡela kiḡasini ngeno vhadededzi vha tshi ḡi vha vhukati na u funza. Kana wa ri u tshi mu vhudzisa mbudziso a tou tshenuwa. Khamusi a fhedza nga u amba zwithu zwa thungo-thungo zwi sa yelani na zwi no khou funziwa. Tshiṅwe tshifhinga u tou wana muvhigo u no khou bva kha vhaṅwe vhana vha tshikolo vha tshi khou ṭalutshedza zwauri Ntshengedzeni u khou sokou lila e eṭhe..... (2008:40).

Zwo bulwaho afha ṅṭha zwi bvisela khagala vhuleme vhune vhadededzi vha ṭangana naho,musi vho livhana na vhana vhane vha tambudzwa zwihulusa lwa vhudzekani. Masiandaitwa a hone ha kwami ṅwana fhedzi, sa izwi vhadededzi na vhaṅwe vhana ngae vha tshi vhaaisala nga u vhona nyimele ine a vha khayoy. Izwi zwi bvelela nga maanḡa arali ṅwana a sa tendi u amba zwi mu ḡaho sa zwenezwi zwa Ntshengedzeni.

U tambudzwa ha Tsumbedzo hu dovha ha t̄andavhudzwa nga Vho-Takalani tshikoloni vha tshi sumbedza uri a vha ðivhi Ntshengedzeni e na nndwa na khotsi awe. Ane vha ðivha e khakhathini khulu na khotsi awe ndi ene Tsumbedzo. Vho-Takalani vha sumbedza u tambudzwa ha Tsumbedzo lwa n̄ama na lwa muhumbulo nga n̄dila heyi:

Vho-Takalani: ...Musi zwo tou vuwa zwavhuḍi hoyu wa mutukana u ya rwiwa lune a eḍedzwa n̄ḍa o vhoḥfiwa na munngo. (2008:44).

Musi Vho-Takalani vha tshi eletshedzwa u yo pota u tambudzwa ha Tsumbedzo kha vhashumela vhapo phindulo ye vha i n̄ea yo vha ya u ri:

Vho-Takalani: ...Wone ndi muhumbulo wavhuḍi. Fhedzi ndi ḍo thoma nda zwi humbula zwavhuḍi. (2008:44).

Musi Vho-Ramunswu vha tshi sumbedza ndeme ya mulandu uyu Vho-Takalani vha isa phanḍa nga u bula hezwi:

Vho-Takalani: ...Vhathu kha vha zwi p̄fesese zwauro miṭa yo ya nga u fhambana. Na milayo ya hone na yone yo ḍi ya nga u fhambana. Huñwe u a sokou wela mafhungo nga n̄ṭha u songo thoma wa a vhea zwavhuḍi, wa vho sala u khomboni. (2008:44).

Phindulo dzothe dze dza newa nga Vho-Takalani dzi sumbedza nyofho dzine vhafumakadzi vha vha nadzo kha vhanna vhavho. Kha nyimele dzo raliho kanzhi vhafumakadzi vha shavha u dzhenisela vhanna vhavho maṭo, u rwiwa kana na u fhelelwa nga vhuhadzi. Nyofho hedzi dzi tuṭuwedza vhanna u tambudza vhana sa izwi vha tshi divha uri vhafumakadzi naho vha divha uri hu khou bvelela mini, zwi tshi vha konḡela u zwi isa mulayoni.

Ntshengedzeni u tendelana na Tsumbedzo uri u na thaidzo. Tshi dinaho ndi tsha uri ha koni u i amba. Heyi ndi iṅwe ya masiandaitwa a u tambudzwa ha vhana. Nwana o tambudzwaho zwihulu lwa vhudzekani u pfa a tshi shona. Thoni dzi nga vha dzi tshi tuṭuwedzwa ngauri zwe a itwa zwi sa dzuli zwi tshi ambiwa nga hazwo khagala. Muṅwali u sumbedza vhuleme ha u bula thaidzo musi a tshi ri:

Ntshengedzeni: Thaidzo dzo ya nga u fhambana. Dziṅwe dzi a ambea vhukati ha vhathu. Ngeno dziṅwe u tshi tou pfa u tshi tou shona na u dzi bula vhukati ha vhathu. (2008:49).

Tshiṅwe tsha masiandaitwa a u tambudzwa ha vhana ndi u tuṭuwedza vhaponiwa u amba mazwifhi. Musi ṅwana o no vhudziseswa nga ha zwine zwa nga vha zwi tshi khou bvelela vhutshiloni hawe u a neta, a vhona tsha khwiṅe hu u zwifha uri a si tsha vhudziswa u ya phanḡa. Musi Tsumbedzo a tshi vhudzisesa khaladzi uri tshihuluhulu u khou dinwa nga mini, phindulo ye a i wana yo vha heyi:

Ntshengedzeni: Ndi khou vhaiswa nga hezwi zwine khotsi ashu vha khou ita kha inwi. Ngoho u tou amba

ngoho zwickhou nnyonza hezwi zwithu.
(2008:49)

Kanzhi vhapondiwa musi vha tshi vhona hu si na tshine vha nga dithusa ngatsho kha u dilamulela, vha vhona tsha khwiṅe hu u shavha fhethu afho hune ha vha na mupondi. Tshine tsha kha di takadza ndi tsha uri Ntshengedzeni u kha di sumbedza u thompha vhabebi lune ha sokou shavha a songo onesa. Munwali u bvisela khagala masiandaitwa aya nga nyambedzano vhukati ha Ntshengedzeni na khotsi awe ngaurali:

Ntshengedzeni: (*O no losha*) Nṅe ndi khou hambela u ya u dzula hangeini ha makhadzi wanga u bva matshelo. Tshikolo ndi do tshi dzhena ndi tshi bva henengei.

Vho-Bukuṭa: (*Vha tshi amba sa vuluvulu lo shelwa muṭavha*)
Mm ...Mini? Kha-khamusi nazwino ndevhe dzanga a dzi khou pfa zwavhuḍi. U khou ri mini? (2008:58).

Mupondi a vhuya a vhona uri mupondiwa a hu na tshine a nga tshi ita kha u mu khakhisa kha mushumo wawe, u di isa phanḍa nawo zwi tshi nga a hu na tsho khakheaho. Vho-Bukuṭa vha tou vha na vhuṭanzi ha uri u onesa ha Ntshengedzeni ndi u shavha u tambudzwa hawe lwa vhudzekani ngavho. Fhedzi vha vhone khotsi awe vha kha di vhuyelela lufherani lwawe uri a vha vulele vha ise mushumo phanḍa. Munwali u sumbedza ndango ine vhanna vha i ṭana vhutshiloni ha duvha liṅwe na liṅwe kha vhana vhavho musi a tshi ri:

Vho-Bukuṭa: Na nṅe a tho ngo u vhudza zwauri ḍuvha ḷinwe na ḷinwe nga matsheloni musi mme au vha tshi tou bva vha tshi ya mushumoni, iwe u fanela u ḍa ngei kamarani yanga? Ndi khou mangala uri hu khou bvelela mini u sa tsha ita nga he nda laela ngaho. Wo tou hangwa kani? (*Ntshengedzeni u a fhumula a sa ambe tshithu*)
Wa sokou fhumula u sa mphinduli? A u mpfi? (2008:61).

Muṅwali u isa phanḍa na u sumbedza Vho-Bukuṭa vha tshi pfa vha na pfanelo dzoṭhe dza u vha na ndango kha vhutshilo ha ṅwana wavho nga nyambedzano heyi:

Vho-Bukuṭa: ...E! U- u khou lenga. I ḍo ṭavhanya ndi ri “e”! U ṭavhanye u ṭambe u ye tshikoloni.

Ntshengedzeni: Baba ndi ri nṅe a thi tsha ṭoda u ita zwa vhudzekani na vhone. Vha khotsi anga vhone! Ndi vhone vho teaho u thivhela zwithu zw no nga hezwi zwi no khou itea. Ndi vhuṭudzi hezwi zwine vha khou ita. (2008:63)

Na musi Ntshengedzeni a tshi vho sumbedza u vha na nungo dza u kona u vhudza khotsi awe uri zwine vha khou ita zwo khakhea, a zwi vha dzinginyisi. Izwi zwi vhonala nga nyito i no khou bvela phanḍa nga u tou kombetshedza. Nyambedzano ya avha vhavhili muṅwali u i bveledzisa ngaaurali:

Ntshengedzeni: (*A tshi khou lila*) Vha khou mmbaisa baba! Vha khou mmbaisa...!

Vho-Bukuṭa: U songo vhuya wa thoma u ḡitisa na luthihi. Khezwi nga maḡuvha wo vha u sa ambi tshithu? U songo nṱoḡela thaidzo nṱe! Hafhu wo no ḡi vha kale musadzi hezwi u hafha. Ndi khou vhaisa kha mini u tshi zwifha?

Ntshengedzeni: (*U a tshema nga u pfa vhuṱungu*) Mma wee! Vha-vha vha khou mmbaisa baba! Ndi khou vhaaisala!

Vho-Bukuṭa: (*Nga luvhando khofheni shate*) Fhumula! Fhumula u ri tshete! U khou ṱoḡou ri nnyi a ri pfe? A u ḡivhi zwauri Tsumbedzo u hone? Fhumula ndi sa athu dovha nda u rwa hafha.

Ntshengedzeni: Vha khou mmbaisa baba! (*U isa phanda na u tswimila*)

Vho-Bukuṭa: U khou mphunga! Ḍo fhumula! A u pfi? Zwi ḡo fhola!

Ntshengedzeni: Kha vha nnditshe baba! Ndi khou vhaaisala! Mma wee!

Vho-Bukuṭa: Zwino a zwo ngo fhela? U goswi nga maanda. (2008:64).

Nyambedzano heyi i bvisela khagala vhuṱungu vhune vhana vha ṱangana naho musi vha tshi tambudzwa nga mubebi, shaka kana muthu ane vha mu ḡivha. Hafha u vhona tshiṱuhu tsha khotsi vha ḡivhaho riwana wavho vha balelwa u mu pfela vhuṱungu musi a tshi pfa u vhavha. Nṱha ha u mu tambudza lwa muyani ,vha inga

nga u mu tambudza lwa namani. Zwi vhuya zwa vha khwiṅe nyito iyi i tshi bveledzwa nga muthu ane a tanganiwa nae luthihi i tshi tou vha khombo ngauri ha nga ḁo vhuya tshifhinga tshoṅhe kha mupondiwa.

Musi mupondiwa o no neta muyani lwa tshoṅhe, u swika kha u ḁinaledza lune naho phanḁa hu swiswi a vhona hu hone ha khwiṅe. Mishushedzo yoṅhe ine a vhudzwa yone ha tsha i thetshelesa. U ḁivhudza uri tshi no itea kha tshi itee, tenda ene a ḁo fhedza a si tsha vha zwanḁani zwa mupondi. Kha nyambedzano i tevhelaho Ntshengedzeni u sumbedza u ḁinala tshoṅhe nahone a sa tsha ofha na zwine khotsi awe vha mu shushedza nga nḁila heyi:

Ntshengedzeni: (*A tshi khou lila*) Vha ḁo sala vho takala! Vha khou mmbona lwa u fhedza hafha muḁini wavho! Ndo neta! Ndi- ndi- ndi ri ndo neta! (*U a vusa tshililo*)

Vho-Bukuṅa: U songo vhuya wa lingedza u tambala kha vhuhali ha mbaḁo, u khou zwi pfa?Nda vhuya nda tou tevhelala hafho hune wa khou humbula u shavhela hone ndi ḁo u remekanya nga mbaḁo wa fa wa shona! (*vha a bva*)

Ntshengedzeni: (*A tshi khou amba e eṅhe a tshi khou lila*) Hi!- Hi!- Ndi- ndi ndi ri ndo konḁelela ndo neta ndi zwone! Hu u vhulahwa ndi a vhulahwa zwanga! Haya maitete a khotsi anga o nnetisa. Ndi khou tuwa tshoṅhe fhano muḁini! Kha – kha ndi fe zwanga ndi tshi fela ngoho. (2008:64).

Nga murahu ha musu Ntshengedzeni o no shavha hayani Tsumbedzo u tikedza tshothe izwo zwe khaladzi a ita. Muñwali u bvisela khagala u neta ha avha vhana nga ndila heyi:

Tsumbedzo: Arali e nne Ntshengedzeni ndi nga si tende na luthihi. Ndi nga namba nda vhuya ndi tshitumbu. U shengedzwa ndi a hu vhona. Zwi si hezwi zwi no khou itwa fhanu mudini.(2008:68)

Masiandaitwa a u tambudzwa ha vhana a vhaivesaho ndi a musu vhapondiwa vha tshi swika hune vha humbula u dzhia vhutshilo havho. Izwi zwi bveledziswa nga mulandu wa u neta ha muhumbulo zwo tũtũwedzwa nga u vhaivhala muyani. Muñwali u sumbedza nyimele iyi ngaurali:

Muofhe: Vhophirisipala! Ngoho ndi ya uri nne hoyu Ntshengedzeni ndo tou mu lamukisa a tshi khou tũdũdũ mila mabũdũdũ. Nazwino na mabũdũdũ a hone khea. (2008:76)

Musu Ntshengedzeni a tshi vhudziswa uri ndi ngani a tshi tũdũdũ u mila mabũdũdũ, u fhindula a tshi sumbedza vhuũungu vhune a khou vhu pfa nga ndila heyi:

Ntshengedzeni: (*A tshi khou lila*) Ndo tou neta nga u tshila! A- a- a- a thi tsha tũdũdũ u tambula na luthihi. (2008:76).

Naho vhapondiwa vha tshi ita vha tshi sumbedza u dzhia ndango ya vhutshilo havho, tshinwe tshifhinga nyofho dze a tsvhiwa dzone a dzi litshi u tolela. Zwi pfisa vhuṭungu u vhona Ntshengedzeni we nga dṭvha le khotsi awe vha mu tambudza lwa vhudzekani lwa u fhedza a bula uri hu u fa a nga fa zwawe, a tshi vho sumbedza nyofho. Izwi ri zwi vhona kha nyambedzano ya Ntshengedzeni na mushumelavhapo Vho-Awelani musi vha tshi toḁa u dṭvha uri ndi ngani o shavhela ha makhadzi wawe vha tshi ri:

Vho-Awelani: Ni songo lila. Fhumulani nwananga. A hu tshe na tshine vha ḁo dovha vha ni ita na dṭvha na lithihi. Idanu mmbudza. Zwino u ḁa ngeno ha makhadzi no itiswa nga nthani ha u shavha vhone?

Ntshengedzeni: Ndo shavha nga u pfa u vhavha! Vho-vho mmbaisa! Vha songo vha vhudza ndi- ndi khou tou humbela. Vha vha vhudza vha nga ḁo mmbulaha. (2008:87)

Musi vhana vha tshi tambudzwa tshinwe tshifhinga zwi sia maṭoni a muvhoni zwi tshi nga vha a zwi takalela. Muṅwali u bvisela khagala kuhumbulele ukwu nga mufhindulano vhukati ha Mutshutshisi na Ntshengedzeni nga ndila heyi:

Mutshutshisi: Zwi amba uri na inwi no vha ni khou zwi takalela. Ndi nga mini ni songo shavhela mapholisani hune na ḁo wana hone tsireledzo?

Ntshengedzeni: Ndo vha ndi sa zwi takaleli na luthihi vhunga dṭvha linwe na linwe musi khotsi anga vha

edela na nne tshihulwane, ndo vha ndi tshi vha
ndi tshi khou lila nga u pfa u vhavha. Ndi
ngazwo ho vhuya he ha swika na linwe divha
le vha vhuya vha tou nthwa nga mpama
khofheni ndi tshi khou hana. Vha ri nda sa
tenda vha do mmbulaha. (2008:106).

Maipfi a Ntshengedzeni a u fhedza e a a bula kotho a sumbedza vhuṭungu vhune
vhana vho tambudzwaho vha tshimbila vho hu hwala vhutshilo havho hoṭhe. U
latelwa nga fulufhelo la vhumatshelo. Ha tsha divha uri u tshilela mini. Lufu khae u
vhona lu tshi fhira vhutshilo, ngazwo a tshi bula hezwi:

Ntshengedzeni: Zwine nda nga tou amba ndi mafhungo a uri
ngoho khotsi anga vho pwashékanya
vhumatshelo hanga hoṭhe. Ndi do dovha nda
maliwa nga nnyi a no tenda u dzula na muthu o
edelaho tshihulwane na khotsi awe ndi vho
sokou vhona unga ndo di fela ndi zwone zwa
khwine. A hu tshe na tshine nda khou tshilela
tshone! (*U a thoma u tswimila*) (2008:107).

Vho-Bukuṭa naho nwana a tshi khou amba maipfi a u ṭungufhadza ngaaurali vha
sumbedza zwi sa vhuyi zwa vha dina. Ndi ngazwo kha nyambedzano yavho na
mutshutshisi vha sa athu gwevhiwa hu tshi pfala hezwi:

Mutshutshisi: ...Zwauri u edela tshihulwane na nwana we wa
tou beba ndi mulandu vhona a vhazwi divhi?

Vho-Bukuṭa: Murena! Ndi vhona hezwi zwithu zwoṭhe hu si na mulandu khazwo. U eḍela na ṛwana wau zwo tea kha khotsi. Khotsi vha vha vha tshi lugisela ṛwana wavho ṅḍila ya u itela matshelo musi o no vha vhuhadzi a sa ṭangane na thaidzo, zwa vho nga ndi zwithu zwiswa khae. (2008:109).

Vho ḍitika nga mvelele ine vhone vha tenda khayoy, Vho-Bukuṭa vha swika hune vha si ḍivhone mulandu wa u tambudza ṛwana wavho lwa vhudzekani. Muṛwali nga mafhungo aya u ṭoḍou sumbedza uri mvelele i lwaho na pfanelo dza vhana a i na vhuimo kha muvhuso wa ṅamusi.

4.3 MANWELEDZO

Zwo ambiwaho nga hazwo kha ndima heyi zwi ri dzumbululela uri vhana vha a kona u tambudzwa na nga vhokhotsi vha malofhani. Hezwi zwi ri ḍisela tshifanyiso tsha u kona u vhona uri vhana a vho ngo tsireledzea na luthihi. Maitele aya a ṅea vhomme khaedu ya u vhona uri vhana vhavho vho londotea, zwi si na mushumo wa uri vha tshi bva muṭani vha vha sia vhe fhasi ha ndango ya nnyi.

NDIMA YA VHUṬANU

5.1 MARANGAPHANḐA

Vhunga kha ndima ya vhuraru na ya vhuṇa ro sumbedzisa u tambudzwa ha vhana ho ḑisendekaho nga maṅwalwa, hafha kha ya vhuṭanu, ri khou sedza kha manweledzo a tsenguluso yoṭhe nga u angaredza.

5.2 KHUNYELEDZO

Kha bugu mbili dza dirama dzo shumiswaho kha tsedzuluso iyi, Mafenya na Nefefe vho zwi sumbedza zwavhuḑi zwauri vhana vha khou tambudzwa. Mafenya o sumbedza uri vhana vha a kona u tambudzwa nga vhokhotsi vha si vha malofhani ngeno Nefefe a tshi khwaṭhisa uri na vhane vha vha vha malofhani a hu na tshi vha thivhelaho u zwi ita.

Nga tshiAfrika muthu muṅwe na muṅwe ane a vha muhulwane u tea u ṭhonifiwa na u pfiwa kha zwine a amba. A zwi mangadzi u wana vhana vha tshi balelwa u nga ḑitsireledza kana u ḑilwela musi vha tshi tambudzwa lwa vhudzekani nga vhathu vhahulwane. Goldstone (1999:7) a tshi ṭalutshedza uri ndi ngani vhana vha tshi kondelwa nga u hana musi vha tshi tambudzwa nga vhathu vhahulwane u ri:

From the very beginning, children are taught to obey the authority of their elders. The socialization process teaches children that adults are to be respected and followed. An

adults' size alone can be intimidating enough to compel a child to comply.

Vhañwali avha vhuvhili havho vho sumbedza uri vhana vha a tambudzwa na hayani, henefha hune nnyi na nnyi a lavhelela tsireledzo yo fhelelaho. Vhana vha tambudzwa lwa vhudzekani nga vhokhotsi musi vhomme vha siho mahayani. Kha vhokhotsi hezwi zwi a leluwa sa izwi vhomme vha vathu vha mishumo minzhi.

Vho dovha hafhu vha sumbedza uri vhapondi vha ponda nga ndila dzo fhambanaho. Kha Mafenya ro pfa Khathutshelo a tshi thoma Nkhangweleni nga ndila ya u tou fhembeledza zwi tshi katela na u nga u khou mu tsivhudza kha zwine vhanna vha ungwa ngazwo. Nefefe ene u ri olela Vho-Bukuṭa vhe munna wa tshiṭuhu a no tou tambudza vhana vhavho vho ḡiimisela vha sa londi na mulayo.

Mafenya na Nefefe vho sumbedza uri vhomme a vha ḡi fhi tshifhinga tsha u dzula na vhana vha amba nga zwithu zwine zwa bvelela vhutshiloni na u thetshesesa-vho zwine vhana vhavho vha ṭangana nazwo vhutshiloni havho. Hezwi zwo vha zwi tshi ḡo vha thusa u kona u tsivhudza na u kaidza vhana avho kha zwine vha vhona zwi songo dzula ngonani.

Vhañwali avha vhuvhili havho vho sumbedza vhana vhasidzana vha tshi khou tambudzwa lwa vhudzekani na lwa muhumbulo nga vhokhotsi avho. Naho Nefefe o sumbedza Tsumbedzo na ene a tshi khou tambudzwa lwa u vhaisa muvhili, a ho ngo tsha vhonala masiandaitwa a u tambudzwa uho.

Mafenya u sumbedza vhomme sa vhane vha tuṭuwedza u tambudzwa ha vhana. Izwi zwi vhone musa Tshilidzi a tshi tsivhudzwa nga kuambarele kwa Nkhangweleni nga Khathutshelo fhedzi ene a si ri tshithu ngazwo.

Thodisiso iyi yo bvisa khagala tshaka dzo fhambanaho dza u tambudzwa ha vhana, ya zwi sumbedza uri zwiṭuwedzi zwo ya nga u fhambana.

5.3 THEMENDELO:

Ho sedzwa thaidzo ya thodisiso iyi ri wana uri ndi zwa ndeme uri vhana vha tea u divha pfaano dzavho, na uri musa vha tshi tambudziwa vha ye u ṭoda thuso nga u ṭavhanya vha sa athu tshinyalelwa u ya kule.

Zwi tshi ḍa kha vhomme, hu tea u vha na tshifhinga tshine vha ḍi ṅea tsha u vhumba vhukonani na vhana vhavho. Hezwi zwi ḍo thusa uri vha kone u vha fha ṅevhe vha na zwine vha ṭodou u bula.

Vhomme vha songo tou swika hune vha vhea fulufhelo loṭhe kha vhanna vhavho uri vha nga londota vhana vhavho vhone vha si ho.

Muvhuso kha u vhone uri tshitshavha tshi a tsivhudziwa nga ha maitete ane a nga lwa na ndayotewa. U wone muvhuso u dovhe u sedzuluse kha milandu ya u tambudzwa ha vhana uri mupondiwa ndi u fhio, vhukati ha ṅwana na mualuwa. Izwi zwi nga fhungudza u dzula ho dzhiwa sia, hune tshifhinga tshinzhi ṅwana a dzula a mupondiwa nga mulandu wa u pfelwa vhuṭungu.

Tshihulwane kha zwothe ndi tsha uri muthu muṅwe na muṅwe u tea u shandukisa kuhumbulele kune vhana vha vhone sa zwishumiswa, ngeno na vhone vha na pfanelo sa nnyi na nnyi ya u tshila vho tsireledzea kha shango heli.

Sa izwi tshaka dza u tambudzwa ha vhana na zwiṭuṭuwedzi zwadzo zwo anda, vhanwali vha bugu dza Tshivenda dza ḍirama vha kha ḍi tea u ṅwala bugu nnzhi dzi ambaho nga ha thero iyi. Izwi zwi ḍo thusa u tsivhudza tshitshavha kha khombo ya u tambudzwa ha vhana vha Afrika Tshipembe ine vha ṭangana nayo ḍuvha ḍinwe na ḍinwe.

5.4 BUGU DZO SHUMISWAHO.

- Allan, L.Q. 1989. *Focus on Child Abuse*. Medical, Legal, and Social work perspective. Great Britain: Hampshire.
- Buchanan, A. 1996. *Cycles of Child Maltreatment*. Facts, Fallacies and interventions. England: John Wiley & Sons Ltd.
- Calm, R. and Franchi C. 1987. *Child Abuse and its Consequences: Observational Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Clark, R.E. and Clark J.F. 1989 . *The encyclopedia of child abuse*. NewYork: Facts on File.
- Drive, E. and Droisen, A. 1989. *Child Sexual Abuse: Feminist Perspectives*. London: Macmillan Education LTD.
- Goldstein, S.L. 1999. *The Sexual exploitation of Chidren*. A Practical Guide to Assessment, Investigation, and Intervention. Florida: CRC Press LLC.
- Gray, M. 1984. *Dictionary of Literary Terms*. Hong Kong: Longman York Press.
- Jones, D.N.1987. *Understanding Child Abuse*. London: MacMillan Education Ltd.
- Karen, M. & Karen, H. 2000. *Introducing the Child Witness*. Port Elizabeth: Printrite.

- Keightly, R. 1996 . *Children's Rights*. Cape Town: Juta & Co.
- Krugman, R.D. 1999. *Child abuse & Neglect*. The International journal. Volume 23. No.2. pp 99-208.
- Leberg, E. 1997. *Understanding Child Molesters*. Taking Charge. United State: Sage Publications.
- Macdonald, G. 2001.*Effective Interventions for Child Abuse and Neglect*. An Evidence-based Approach to Planning and Evaluating Interventions. England: John Wiley & Sons Ltd.
- Mafenya, L.L. 1997. *Ndi bune-ḡe*. Pretoria: Murula Publishers.
- Mafenya, L.L. 2002. *Gender Perspectives in Tshivenda Folklore: A Feminist Approach*. Unpublished Doctor of Philosophy Degree. Polokwane: University of the North.
- Milubi, N.A. 1996. *Ngoma ya vhatei*. Polokwane: NAM.
- Ḥefefe, M.P. 2008. *Milomo ya ḡukala*. Thohoyandou: Kalahari Productions & Booksellers.
- Pardeck, J.T. 1989. *Child Abuse and Neglect: Theory, Research and Practice*. New York Gordon and Breach Science Publishers.

Pelton L.H. 1981. *The Social Context of Child Abuse and Neglect*. New York: Human Science Press.

Porter, R. 1984. *Child Sexual Abuse Withi the family*. Ciba Foundation. London:Tavistock .

Saradjian, J. 1996. *Women who sexually abuse children*. From Research to Clinical Practice. England: John Wily & Sons Ltd.

Talley, P.F. 2005. *Handbook for the treatment of Abused and Neglected Children*. New York: Imprints of the Haworth Press, Inc.

Tulloch, S. 1993. *Readers Digest Oxford. Complete Wordfinder*. A unique and powerful combination of Dictionary and Thesaurus. London: The Reader`s Digest Association Limited.

Wieland, S. 1997. *Hearing the Internal Trauma*. United State: Sage.

5.5 ATHIKILI NA KHASHO DZO SHUMISWAHO

City Press (7 February 2010).

Daily Sun (Tuesday 19 January 2010).

SABC2 (Tuesday 27 July 2010)

SABC3 (Tuesday 20 July 2010)

Seipone (17 February- 03 March 2010)

Sowetan Friday (30 October 2009)

The Constitution of the Republic of South Africa. 1996. Act 108 of 1996.